

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ  
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА**

магістра

на тему: **ПРОФІЛАКТИКА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСОБАМИ  
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ У ПРОФЕСІЙНОМУ ЛІЦЕЇ**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2311-сп-з  
спеціальності: 231 «Соціальна робота:  
освітньо-професійної програми «Соціальна  
педагогіка»

Розмариця О. О.

Керівник: к. пед. наук, професор

\_\_\_\_\_ Заверико Н. В.

Рецензент: \_\_\_\_\_

\_\_\_\_\_

**Запоріжжя – 2022**

# ЗАВДАННЯ

## НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Розмариці Ольги Олегівні

(прізвище, ім'я, по батькові)

**1. Тема роботи** «Профілактика делінквентної поведінки засобами соціально-педагогічної роботи у професійному ліцеї»

затверджена наказом ЗНУ від «20» липня 2020 р. № 886-с

**2. Строк подання студентом роботи** \_\_\_\_\_р.

**3. Вихідні дані до роботи** матеріали соціально-педагогічної практики, курсової роботи з соціальної педагогіки

**4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, що їх належить розробити)** вивчити сутність делінквентної поведінки підлітків, її види, причини виникнення та форми прояву; дослідити закордонний та вітчизняний досвід профілактики делінквентної поведінки підлітків; визначити вікові особливості дітей підліткового віку; розкрити зміст діяльності соціального педагога з профілактики делінквентної поведінки підлітків в умовах професійно-технічної освіти; розробити програму профілактики делінквентної поведінки підлітків в умовах ПТНЗ.

**5. Перелік графічного матеріалу (із точним зазначенням обов'язкових креслень)** таблиці «Детермінанти делінквентної поведінки підлітків у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття», «Схема вікового розвитку підлітка», «Вікові особливості дітей підліткового віку», «Таблиця норм при переведенні «сирих» балів в Т-бали», «Тестові норми для СПВ», «Бланк-опитувальник до методики визначення особистої адаптованості учня (за А. В. Фурман)», «Соціально-педагогічне вивчення особистості підлітка», «Структура тренінгової програми із соціальної профілактики делінквентної поведінки підлітків «Кроки до гармонії».

**6. Консультанти розділів роботи**

Розділ	Консультант	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Заверико Н. В.		
Розділ 1	Заверико Н. В.		
Розділ 2	Заверико Н. В.		
Висновки	Заверико Н. В.		
Додатки	Заверико Н. В.		

7. Дата видачі завдання \_\_\_\_\_р.

### КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу		виконано
2	Написання вступу		виконано
3	Написання першого розділу		виконано
4	Написання другого розділу		виконано
5	Написання висновків		виконано
6	Оформлення додатків		виконано
7	Оформлення роботи, рецензування		виконано
8	Захист		

Студент \_\_\_\_\_ **Розмариця О. О.**

Керівник роботи \_\_\_\_\_ **Н.В.Заверико**

**Нормоконтроль пройдено**

Нормоконтролер \_\_\_\_\_ **В.В. Апухтіна**

## РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 96 с., 8 таблиць, 69 джерел, 2 додатки.

Об'єкт дослідження: профілактика протиправної поведінки підлітків.

Предмет дослідження: процес соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків у закладі професійно-технічної освіти.

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка програми соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків у закладі професійно-технічної освіти.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, класифікація, конкретизація, систематизація, узагальнення); емпіричні (моделювання, опис, анкетування, спостереження) – дані методи дозволять скласти програму профілактики делінквентної поведінки підлітків в умовах професійно-технічної освіти.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному аналізі причин делінквентної поведінки підлітків, висвітленні особливостей соціально-педагогічної роботи із запобігання правопорушень серед учнівської молоді.

Практичне значення роботи полягає у запропонуванні комплексної програми профілактики делінквентної поведінки підлітків, що включає роботу підлітками та створенню пам'ятки (рекомендацій) для педагогічних працівників, насамперед, класних керівників, майстрів виробничого навчання, вихователів гуртожитку, керівників гуртків, що працюють з делінквентними підлітками.

Галузь використання: заклади професійно-технічної освіти, передфахової вищої освіти, загальноосвітні школи, заклади інтернатного типу, спеціалізовані лікувально-виховні заклади для неповнолітніх правопорушників.

**ПІДЛІТОК, ДЕЛІНКВЕНТНІСТЬ, ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА, ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПРОФІЛАКТИКА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ, ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА.**

## SUMMARY

Rozmarytsia O. O. Prevention of Delinquent behavior by means of social and pedagogical work in a professional lyceum.

The qualifying work consists of introduction, 2 parts, findings, list of literature (69 items), 2 addendums on 10 pages. The qualifying work volume is 96 pages long, 70 of them – body text. There are 8 tables.

The theoretical significance of the qualifying work is a comprehensive analysis of the causes of delinquent behavior of adolescents, highlighting the features of social and pedagogical work to prevent delinquency among students.

Practical significance lies in the proposal of a comprehensive program for the prevention of delinquent behavior of adolescents, including work with adolescents themselves, as well as with their parents and teachers (teachers, masters of industrial training, hostel educators).

Object of research: prevention of delinquent behavior of adolescents.

Subject of research: the process of social and pedagogical prevention of delinquent behavior of adolescents in vocational education institutions.

Purpose of the study: theoretical substantiation and experimental verification of the program of socio-pedagogical prevention of delinquent behavior of adolescents in vocational education.

Objectives:

1) to study the essence of delinquent behavior of adolescents, its types, causes and forms of manifestation;

2) to study foreign and domestic experience in the prevention of delinquent behavior of adolescents;

3) to determine the age characteristics of adolescent children;

4) to reveal the content of the activity of a social pedagogue on the prevention of delinquent behavior of adolescents in vocational education;

5) to experimentally test the effectiveness of the program for the

prevention of delinquent behavior of adolescents in vocational schools.

Methods of research: theoretical (analysis, synthesis, classification, specification, systematization, generalization); empirical (modeling, description, questioning, observation) - these methods will allow to make a program of prevention of delinquent behavior of adolescents in vocational education.

Part 1 «Theoretical foundations of prevention of delinquent behavior of adolescents» describes the essence of delinquent behavior of adolescents, its types, causes and forms of manifestation; analyzes foreign and domestic experience in the prevention of delinquent behavior of adolescents; reveals the age characteristics of adolescent children and highlights the activities of a social pedagogue in the prevention of delinquent behavior of adolescents in vocational education.

Part 2 «Research of methods and technologies for the prevention of delinquent behavior of adolescents» highlights the methods of research of predisposition to delinquent behavior and developed a program of social and pedagogical prevention of delinquent behavior of adolescents.

Key words: delinquent behavior, adolescent, delinquency, prevention of delinquent behavior, deviant behavior.

## ЗМІСТ

Вступ.....	9
Розділ 1 Теоретичні засади профілактики делінквентної поведінки підлітків	12
1.1. Сутність делінквентної поведінки підлітків, її види, причини виникнення та форми прояву.....	12
1.2. Закордонний та вітчизняний досвід профілактики делінквентної поведінки підлітків.....	20
1.3. Вікові особливості дітей підліткового віку.....	29
1.4. Діяльність соціального педагога з профілактики делінквентної поведінки підлітків в умовах професійного ліцею.....	37
Розділ 2 Дослідження методів та технологій профілактики делінквентної поведінки підлітків.....	45
2.1. Методика дослідження схильності до делінквентної поведінки.....	45
2.2. Програма соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків.....	61
Висновки.....	74
Список використаних джерел.....	79
Додатки.....	87

## **ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ**

ООН – організація об'єднаних націй

ЦНС – центральна нервова система

ЗПТО – заклад професійно-технічної освіти



## ВСТУП

Проблема профілактики делінквентної поведінки підлітків займає вагомe місце на сучасному етапі розвитку соціально-педагогічної науки. Зміна соціальних ролей, трансформація інституту сім'ї, негативний вплив всесвітньої мережі Internet, викривлення моральних цінностей у підлітковому середовищі призводять до збільшення кількості правопорушень серед дітей підліткового віку.

Проблема профілактики делінквентної поведінки підлітків викликала інтерес науковців ще у стародавні часи, актуальна вона і зараз, на сучасному етапі розвитку суспільства. Адже саме явище підліткових правопорушень і особливостей їх прояву ставить за мету пошук методів та технологій профілактики делінквентної поведінки неповнолітніх осіб як в Україні, так і в інших державах світу.

На жаль, тільки впродовж 2021 року в Україні підлітки вчинили більш ніж 3,5 тисячі правопорушень. На профілактичному обліку знаходилось 1800 дітей, а ще 100 – перебували під вартою, чекаючи на рішення суду. Отже, профілактика делінквентної поведінки є одним з ключових напрямків діяльності соціального педагога в закладі освіти.

Сьогодні серед науковців немає єдиного підходу до визначення поняття «делінквентна поведінка». Але така поведінка завжди відхиляється від загальноприйнятих норм, є асоціальною, протиправною.

До делінквентних вчинків ми можемо віднести і адміністративні правопорушення (наприклад, порушення правил дорожнього руху, мілке хуліганство, крадіжки, лихослів'я, паління у заборонених місцях), і дисциплінарні проступки (наприклад, шкільні прогули без поважних причин, порушення правил поведінки), і злочин (наприклад, шахрайство, вандалізм, нанесення тілесних ушкоджень).

Питанням діагностики, корекції та профілактики делінквентної поведінки

підлітків присвячені праці таких вітчизняних вчених як О. Безпалько, А. Капська, Л. Вольнова, Н. Головка, Н. Сушик, Ю. Меркулова, Т. Герасимів, К. Седих, В. Моргун, Н. Заверико, М. Фіцула.

Проблемами важковиховуваності, профілактикою правопорушень серед старшокласників займались В. Сухомлинський, К. Ушинський, А. Макаренко, П. Блонський.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка програми соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків у закладі професійно-технічної освіти.

Об'єкт дослідження: процес соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків у закладі професійно-технічної освіти.

Предмет дослідження: зміст, форми, методи та технології соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків у закладі професійно-технічної освіти.

Завдання:

- 1) вивчити сутність делінквентної поведінки підлітків, її види, причини виникнення та форми прояву;
- 2) дослідити закордонний та вітчизняний досвід профілактики делінквентної поведінки підлітків;
- 3) визначити вікові особливості дітей підліткового віку;
- 4) розкрити зміст діяльності соціального педагога з профілактики делінквентної поведінки підлітків в умовах професійно-технічної освіти;
- 5) розробити програму профілактики делінквентної поведінки підлітків в умовах ПТНЗ.

Для виконання поставлених завдань ми будемо використовувати наступні методи:

- теоретичні (аналіз, синтез, класифікація, конкретизація, систематизація, узагальнення) – дані методи допоможуть опрацювати наукові джерела, визначити сутність делінквентної поведінки підлітка, класифікувати її види, визначити вікові особливості дітей підліткового віку;

- емпіричні (моделювання, опис, анкетування, спостереження) – дані методи дозволять скласти програму профілактики делінквентної поведінки підлітків в умовах професійно-технічної освіти.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному аналізі причин делінквентної поведінки підлітків, висвітленні особливостей соціально-педагогічної роботи із запобігання правопорушень серед учнівської молоді.

Практичне значення полягає у запропонуванні комплексної програми профілактики делінквентної поведінки підлітків, що включає роботу як із самими підлітками, так і з їх батьками і педагогічними працівниками (викладачами, майстрами виробничого навчання, вихователями гуртожитку).

# РОЗДІЛ 1

## ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

### 1.1. Сутність делінквентної поведінки підлітків, її види, причини виникнення та форми прояву

Проблема делінквентної поведінки підлітків займає вагоме місце у наукових дослідженнях педагогів, психологів, психіатрів, соціологів, кримінологів. Зміна соціальних ролей у сучасному суспільстві, вплив Всесвітньої мережі Internet, трансформація інституту сім'ї, викривлення формату взаємовідносин у підлітковому середовищі негативно впливають на формування моральної культури сучасного підлітка. Призводять до збільшення частоти виникнення правопорушень, протиправних вчинків, лихослів'я, дромоманії, вандалізму. Отже, профілактика делінквентної поведінки є одним з ключових напрямків діяльності соціального педагога як в закладах загальної середньої освіти, так і в закладах інтернатного типу, закладах професійно-технічної освіти тощо.

Питанням діагностики, корекції та профілактики делінквентної поведінки підлітків присвячені праці таких вітчизняних вчених як О. Безпалько, А. Капська, Л. Вольнова, Н. Головка, Н. Сушик, Ю. Меркулова, Т. Герасимів, К. Седих, В. Моргун, Н. Заверико, М. Фіцула.

Проблемами важковиховуваності, профілактикою правопорушень серед старшокласників займались В. Сухомлинський, К. Ушинський, А. Макаренко, П. Блонський.

Разом з тим, сучасна соціально-педагогічна наука має різні підходи до визначення поняття «делінквентна поведінка».

Делінквентною поведінкою було запропоновано (Bennet J., 1960) позначати дрібні правопорушення і провини, що не є злочинними

(кримінальними) та не караються в судовому порядку. Делінквентність зазвичай починається зі шкільних прогулів і приєднання до асоціальної групи однолітків [54].

А. Лобнанова визначає, що делінквентна поведінка (от лат. *delictum* – провина, англ. – *delinquency* – правопорушення) – антисуспільна протиправна поведінка індивіда, втілена у діях чи бездіяльності, яка спрямована на населення шкоди окремим громадянам чи суспільству в цілому. Вона може мати форму як «дрібних» порушень, що не сягають рівня злочину – асоціальна поведінка, так і власне злочинних дій, що караються карним кодексом, – кримінальна, антисоціальна поведінка [41].

У публікації Соціальна педагогіка: мала енциклопедія, за загальною редакцією професора І. Д. Звереві, делінквентна поведінка визначається як поведінка індивіда, що порушує норми громадського правопорядку, загрожує благополуччю інших людей або суспільству взагалі та може бути правомірно покараною. У широкому значенні делінквентна поведінка – це злочинна (кримінальна) поведінка, правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У вузькому значенні делінквентною поведінкою в літературі називають некримінальні правопорушення чи протиправну поведінку дітей та підлітків. Протиправну дію, що лежить в основі делінквентної поведінки, називають деліктом, а особу, якій властива така поведінка, – делінквентом [56].

О. Христук визначає делінквентну поведінку як поведінку, яка полягає у вчиненні особистістю дрібних правопорушень, за які її не притягують до відповідальності. Може виявлятися у формі бешкетування, хуліганства, коли, наприклад, особистість бажає розважитися, але обирає для цього неприйнятні форми насамперед унаслідок недоліків у своєму вихованні [66].

І. Парфанович визначає, що делінквентна поведінка – це сукупність протиправних вчинків людини, які є антисоціальними за спрямованістю, за які може накладатися покарання згідно зі статтями цивільного і кримінального кодексів, а у контексті дослідження ступеня занедбаності особи порушення нею

суспільних та правових норм на основі значної деформації моральних і світоглядних переконань, а делінквентністю є мотиваційна готовність до здійснення суспільно небезпечних вчинків особою [60].

Отже, серед науковців відсутній єдиний підхід до визначення сутності категорії «делінквентна поведінка». Деякі вчені (О. Христюк, М. Чуносів) наголошують, що делінквентна поведінка обмежується дрібними діями, що не тягнуть за собою кримінальної відповідальності. Інші (І. Парфанович, С. Пальчевський) – заперечують таке трактування, вважаючи делінквентну поведінку – злочинною.

Ми же зупинимось на визначенні делінквентної поведінки як такої, що є асоціальною, протиправною, суперечить загальноприйнятим нормам та правилам і за певних обставин може нести адміністративне чи кримінальне покарання (якщо стан юридичної «дієздатності за віком вже наступив).

Слід зазначити, що поняття «делінквентна поведінка» «делінквентність», делінквентний вчинок» не застосовується в українському законодавстві та юриспруденції, але широко використовуються у таких науках, як соціальна педагогіка, психологія, соціологія, спеціальна педагогіка, дефектологія.

А. Лобанова виокремлює три підходи до визначення видів делінквентної поведінки: соціально-правовий, юридичний та соціально-психологічний.

Соціально-правовий підхід охоплює насильницькі, ненасильницькі та корисливі протиправні дії.

В межах юридичного підходу виділяють наступні види делінквентної поведінки:

- адміністративні правопорушення;
- дисциплінарні проступки;
- злочин.

У рамках соціально-психологічного підходу розрізняють такі види делінквентної поведінки:

- антидисциплінарна;
- антисоціальна;

- протиправна (суто делінквентна) - злочинна та ауто агресивна [41].

Для розробки шляхів ефективної профілактики делінквентної поведінки підлітків, перш за все, необхідно визначити причини та передумови виникнення такої поведінки, дослідити чинники, що сприяють правопорушенням неповнолітніх осіб.

Н. Клішевич проаналізувала та систематизувала у таблицю детермінанти делінквентної поведінки підлітків у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття (табл.1) [31].

Таблиця 1.1

Детермінанти делінквентної поведінки підлітків у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття

Роки	Науковці	Детермінанти делінквентної поведінки підлітків
50 – 60-ті рр. ХХ ст.	Б. Баєв П. Михайленко І. Невський	недоліки виховання підлітків у сім'ях та в школі; незадовільна діяльність культурно-просвітницьких установ; недостатня виховна робота профспілкових та комсомольських організацій з працюючими підлітками; прорахунки в роботі органів міліції щодо подолання правопорушень неповнолітніх
60 – 70-ті рр. ХХ ст.	М. Аванєсов М. Алємаскін А. Белкін Л. Голубєв Г. Миньковський А. Тузов Д. Фельдште	несприятливі умови виховання в сім'ї; конфліктні стосунки між педагогами та підлітками; прорахунки навчально-виховної роботи загальноосвітньої школи; недоліки в діяльності органів, на які покладена робота щодо запобігання злочинності серед неповнолітніх; недостатня робота з підлітками за місцем проживання; залучення до протиправної діяльності дорослими

Продовження таблиці 1.1

Роки	Науковці	Детермінанти делінквентної поведінки підлітків
		злочинцями, підбурювання з боку однолітків; недостатня сформованість соціально позитивних цінностей підлітків; домінування корисливих, споживацьких мотивів поведінки
80-ті рр. XX ст.	І. Батку С. Белічева Д. Ельконін З. Зайцева Л. Каневський Д. Колесова В. Крутецький Н. Лукіна Є. Мартинчик	міграційні процеси та явище урбанізації; негативний вплив сімейного оточення; відсутність системності в роботі школи з важковиховуваними учнями та їх батьками; невідповідність педагогів до роботи з ними; недостатнє використання можливостей громадських організацій та трудових колективів, позашкільних установ та закладів культури; недоліки в діяльності органів внутрішніх справ; послаблення соціального контролю за поведінкою підлітків; нервово-психічні розлади, відхилення у розумовому розвитку
90-ті рр. XX ст.	І. Козубовська Н. Максимова В. Оржеховська О. Пилипенко	кризові явища у соціально-економічному розвитку країни; зниження життєвого рівня населення; зростання числа сімей, що живуть за межею бідності; девальвація у суспільстві традиційних моральних цінностей; поширення кримінальної субкультури; послаблення виховної функції сім'ї; поширення бездоглядності та безпритульності серед неповнолітніх; незадовільна позашкільна



Продовження таблиці 1.1

Роки	Науковці	Детермінанти делінквентної поведінки підлітків
		зайнятість підлітків; ліквідація піонерської та комсомольської організацій; поширення вживання алкоголю та наркотиків у дитячому середовищі; негативний вплив засобів масової інформації; нескоординованість роботи установ, що займаються профілактикою відхилень у поведінці неповнолітніх; поширення асоціальних неформальних рухів серед підлітків; негативні прояви особистісно-емоційної сфери підлітків
2000 – 2009 рр.	Р. Благута Я. Гошовський О. Змановська Л. Линник В. Лютий Т. Федорченко	поширення у суспільстві кримінальних та гедоністичних цінностей; виховання підлітків у проблемних і кризових сім'ях; неефективна діяльність соціальних інститутів виховання; відсутність контролю за дітьми з боку дорослих; вживання підлітками алкоголю та наркотичних речовин; негативний вплив асоціальних груп, підліткової субкультури; негативний вплив засобів масової інформації, комп'ютерних ігор, інтернету; стигматизація особистості у ситуації первинного скоєння злочину; генотипні дисфункції, сповільненість психофізіологічного дозрівання, відхилення у психічному розвитку

М. Богомолова виділяє наступні групи причин виникнення делінквентної поведінки у підлітків:

- їх соціально-педагогічна занедбаність, коли підліток неправильно вчиняє соціальну дію в силу власної невихованості, відсутності у нього необхідних позитивних знань, вмінь і навичок або в силу зіпсованості неправильним вихованням, сформованістю у нього негативних стереотипів поведінки;

- глибокий соціально-педагогічний дискомфорт, викликаний неблагонадійними сімейними стосунками, негативним психологічним мікрокліматом у сім'ї, систематичними недоліками у навчанні, взаємовідносинами, що не склалися, неправильним відношенням до підлітка з боку батьків, вчителів, ровесників;

- відхилення психічного і фізичного спрямування у здоров'ї і розвитку, наявність вікових криз та акцентуацій характеру та інші причини фізіологічного і психоневрологічного змісту;

- відсутність корисних соціальних діяльностей, відсутність позитивних і значущих соціальних і особистісних життєвих цілей і перспектив, бездоглядність, негативний вплив навколишнього середовища, соціально-педагогічна дезадаптація, розвиток якої спричиняє до делінквентності, зміщення соціальних і особистісних цінностей з позитивних на негативні [6].

Дійсно, байдужність та неухважність педагогічних працівників (особливо класного керівника), недостатня увага до формування моральних цінностей у дитини, неврахування індивідуально-психологічних особливостей учня під час навчання, недоцільний вибір засобів виховання, незнання підходів родинного виховання у сім'ї, відсутність системної і злагодженої роботи психологічної служби закладу освіти, призводить до низької здатності до соціальної рефлексії підлітка. Наслідком є важковиховуваність, слабка (а іноді і зовсім відсутня) мотивація навчальної діяльності. Підліток не має необхідного набору знань, не володіє методами та прийомами набуття знань, відчуває себе психологічно незахищеним, стає соціально дезадаптованим, педагогічно занедбаним.

Формуванню делінквентної поведінки підлітка сприяють і умови сімейного виховання. Жорстоке поводження з підлітком (фізичні покарання,

насильницькі дії), нехтування інтересами дитини, відсутність сталого зв'язка «батьки – дитина», відсутність батьківського авторитету, недостатня увага, низький рівень матеріальних умов у родині, доручення виховання дитини близьким родичам, що не мають належного впливу на дитину («діти трудових мігрантів»), емоціональна нестабільність у родині (наприклад, на фоні взаємної неприязні подружжя). Всі ці фактори призводять до незадоволення потреб дитини (в першу чергу, соціальних) виникненню агресивності, тривожності, заниженої самооцінки, формуванню асоціальних стереотипів. Дитина починає шукати підтримки у компанії однолітків, намагається самоствердитися за рахунок скоєння ризикованих, а часто і делінквентних вчинків.

Потужним фактором включення підлітка в злочинну діяльність є його входження в асоціальне угруповання. Саме тут у нього з'являється почуття захищеності, він знаходить емоційну підтримку, способи самореалізації (нехай тепер уже в асоціальній, але все ж у реальній і значущій для нього діяльності) та можливість заслужити позитивну оцінку, взагалі все те, чого йому не вистачало в колишньому найближчому соціальному оточенні [30].

Отже, на сучасному етапі розвитку соціально-педагогічної науки немає єдиного підходу до визначення поняття «делінквентна поведінка». Але така поведінка завжди відхиляється від загальноприйнятих норм, є асоціальною, протиправною.

До делінквентних вчинків ми можемо віднести і адміністративні правопорушення (наприклад, порушення правил дорожнього руху, мілке хуліганство, крадіжки, лихослів'я, паління у заборонених місцях), і дисциплінарні проступки (наприклад, шкільні прогули без поважних причин, порушення правил поведінки), і злочин (наприклад, шахрайство, вандалізм, нанесення тілесних ушкоджень).

Серед факторів, що призводять до деформації моральних цінностей дитини, і, як наслідок, до виникнення делінквентної поведінки, можна виокремити наступні:

- психофізіологічні (порушення у роботі центральної нервової системи,

психічні захворювання, затримка психічного розвитку, тип особистості тощо);

- похибки у сімейному вихованні (гіперопека або нестача батьківської любові, дефіцит уваги, жорстоке фізичне та психологічне поводження з дітьми, відсутність матері чи батька, алкоголізм батьків, постійні конфлікти між членами подружжя тощо);

- психологічна неграмотність та байдужість з боку педагогічних працівників (неспроможність вчителя компенсувати підлітку брак уваги у сім'ї, ігнорування фактів цькування дитини з боку однолітків, «навішування ярлика» нездібного учня, неврахування фізіологічних та психологічних вікових особливостей дитини під час побудови виховного процесу);

- негативний вплив навколишнього середовища (наприклад, компанії девіантних однолітків, руйнуючий вплив Всесвітньої мережі Internet);

- соціальна дезадаптація – невпевнений у собі підліток, з неадекватною, а часто з заниженою самооцінкою, переконаний, що самоствердитися, стати соціально-прийнятим у колі однолітків можна лише за умови скоєння правопорушення, адже тоді він буде здаватися сміливим, отримає повагу серед однолітків. Разом з тим – такі вчинки ситуативні – підліток не відчуває відповідальності за скоєння правопорушення.

## **1.2. Закордонний та вітчизняний досвід профілактики делінквентної поведінки підлітків**

Проблема профілактики делінквентної поведінки підлітків викликала інтерес науковців ще у стародавні часи, актуальна вона і зараз, на сучасному етапі розвитку суспільства. Адже саме явище підліткових правопорушень і особливостей їх прояву ставить за мету пошук методів та технологій профілактики делінквентної поведінки неповнолітніх осіб як в Україні, так і в інших державах світу.

Ще у XVIII ст. італійський філософ Ч. Беккарія та французький правовід

Ш. Монтеск'є наголошували, що мудрий законодавець повинен акцентувати увагу не стільки на захід покарання за скоєний злочин, скільки про створення низки профілактичних заходів, які б могли сприяти недопущенню правопорушень. Вольтер, в свою чергу вважав, що саме запобігання правопорушень має бути призначенням юстиції цивільного суспільства [28].

С. Денисов виділив чотири базових моделі-парадигми превенції молодіжної злочинності у профілактиці правопорушень підлітків зарубіжних країн: карально-репресивну, громадсько-інтеграційну, ресоціалізаційну та реституційну. Сутність карально-репресивної полягає в удосконаленні кримінально-правових технологій, направлених на силовий тиск на правопорушника через засоби нагляду і контролю. Така модель підтверджується адміністративним та кримінальним законодавством, що передбачає відповідальність підлітка за скоєний злочин (в Україні така відповідальність настає у 16 років). Також в Україні запроваджена система суб'єктів профілактики правопорушень (школи та професійні училища соціальної реабілітації, приймальники-розподільники, спеціалізовані виховні установи, притулки тощо). Але за своєю суттю це більше схоже на покарання, ніж на профілактику [28].

Деякі тенденції карального підходу застосовуються і у низці високорозвинених країн, таких як Німеччина. Так, на території Північної Рейн-Вестфалії, в органах поліції діють спеціальні комісаріати, що займаються розслідуванням злочинів, скоєних дітьми. В той же час, на інших територіях Німеччини діє більш лояльний підхід. До неповнолітніх правопорушників. У Нижній Саксонії, наприклад, при розслідуванні злочинів, скоєних неповнолітніми, поліція співпрацює із соціальними службами. На території Саар з делінквентними підлітками працюють жінки-поліцейські, що пройшли спеціальний курс підготовки. В Західному Берліні існує спеціальний комісаріат у складі поліції, який не тільки розслідує злочини, а й проводить потужну профілактичну роботу з підлітками. Загалом, у Німеччині концепція профілактики правопорушень будується на позиції, що схильність дитини до

правопорушення є тимчасовим проявом, а репресивні міри негативно впливають на розвиток особистості [28].

У Нідерландах також діють поєднані каральний і профілактичний підходи. При цьому здійснюються вони різними суб'єктами. Штат працівників у справах неповнолітніх поліції цієї країни формується згідно гендерної політики (однакова кількість працівників чоловіків та жінок). Досвід роботи таких працівників повинен становити не менше п'яти років. У підрозділ приймаються на роботу офіцери, що пройшли тренінги з дитячої психології. А для здійснення заходів профілактики є спеціальний підрозділ превенції, який входить до структури управління охорони громадської безпеки [28].

Сутність ресоціалізаційної моделі полягає у провадженні спеціальних заходів відстрочки кримінальної відповідальності неповнолітніх із застосуванням методів повторної правової соціалізації через створені реабілітаційно-виховні центри. Так, у Японії ювенальна юстиція діє на основі «Шоненьо» (нормативно-правовий акт 1949 року), що регламентує порядок захисту конституційних прав неповнолітніх віком до двадцяти років. Сама ж ювенальна юстиція Японії має наступну структуру: служба пробації, сімейні суди та пенітенціарні установи для дітей та молоді. Пенітенціарні установи мають декілька рівнів:

- перший рівень (створений для правопорушників від 14 до 16 років);
- середній рівень (створений для правопорушників від 16 до 23 років);
- спеціальні установи (створені для правопорушників від 16 років, що скоїли тяжкі злочини);
- медичні установами (для правопорушників віком від 14 до 26 років, що мають фізичні та розумові вади).

Варто зауважити, що «Шоненьо» виконує виражену захисну, але не каральну функцію. У законодавстві немає положень про покарання неповнолітніх правопорушників, а тільки про необхідність перевиховання. У «Шоненьо» немає навіть терміну «злочин, скоєний неповнолітньою особою», замість нього використовується термін «злочин, який свідчить про необхідність

захисту неповнолітньої особи». А термін «судові слухання у справі» замінений на термін «процес щодо захисту неповнолітньої особи». І сутність покарання полягає у тому, що підліток обов'язково має пройти процес перевиховання, навіть якщо він цього і не хоче [28].

Поліція у Японії займає вагомe місце у попередженні правопорушень. Патрульна-постова служба постійно взаємодіє із населенням. Також діють «пункти зв'язку із поліцією», до яких входять і члени добровільних об'єднань громадян. Кожний такий пункт співпрацює приблизно із 50 сім'ями. Таких пунктів у Японії налічується приблизно сімсот тисяч. Профілактикою дитячим правопорушень серед підлітків займається «Федерація попередження злочинності» – громадська організація з попередження дитячої злочинності, що співпрацює з органами поліції. Ця організація проводить різноманітні профілактичні заходи, патрулює вулиці у нічний та вечірній час [28].

Громадсько-інтеграційна модель побудована на принципах координації дій державних правоохоронних органів і місцевих громад у профілактиці підліткової злочинності. Сумісними зусиллями проводяться заходи з виховної роботи, надаються психотерапевтичні консультації підліткам із неповних, неблагонадійних, асоціальних родин. Така модель притаманна у профілактиці дитячих правопорушень у Великобританії. Так, якщо виявляється неблагонадійна родина, в якій нестворені належні умови для виховання дитини, де принижують, карають дитину, то така дитина тимчасово вилучається із сім'ї. Дитина перебуває у чужій родині протягом певного часу, іноді до повноліття (як особливий вид опікунства). При цьому спілкування дитини із біологічними батьками зберігається. А якщо умови для виховання у своїй родині стають більш сприятливими, дитина повертається у свою сім'ю. Такі заходи мають назву «fostering» (передбачається, перебування у чужій родині до повноліття) і «mainstay» (короткочасний догляд за дітьми від 11 до 17 років у зв'язку з тимчасовими негараздами у власній родині, як правило, декілька місяців). Також у Великобританії існує такий вид догляду за дітьми з неблагонадійних родин як «emergency care» – догляд у критичних ситуаціях.

Його сутність полягає у негайному ізолюванні дитини від негативного впливу у власній родині (якщо, наприклад, у родині трапилась певна екстраординарна подія, така як вбивство, арешт, дорожньо-транспортна пригода тощо). Дитина передається у сторонню сім'ю до вирішення питання про її подальшу долю. Загалом, у Великобританії немає дитячих будинків, закладів інтернатного типу, адже кращий розвиток дитини забезпечується саме у родині, навіть якщо це зовсім чужа родина. Якщо ж дитина залишається у власній родині, проводиться потужна консультативна, психотерапевтична робота, сім'я перебуває під пильним контролем соціальних служб. Щодо профілактики підліткових правопорушень, у Великобританії значна увага приділяється саме делінквентним підліткам, у поведінці яких вже є певні відхилення або незначні правопорушення. Фахівці намагаються виявити прояви девіантної поведінки на ранніх стадіях. Якщо злочин скоїв підліток віком до 16 років, справа розглядається не у суді, а на спеціальній дитячій комісії «Children's Panels» та на спеціальних дитячих слуханнях – «Children's Hearings». «Children's Panels» складається з фахівців, переважно віком від 25 до 50 років, що отримали знання з психології, педагогіки, мають навички спілкування з дітьми. Члени такої комісії обираються Державним секретарем терміном на 5 років. «Children's Hearings», дитячі слухання, проходять у родині, за місцем її проживання, в присутності батьків дитини. За результатами слухання приймається рішення про подальшу долю дитини: чи дитина залишається у родині, під наглядом соціальних служб, чи буде направлена до спеціального закладу для дітей з відхиленнями у поведінці [28].

Подібна співпраця різноманітних служб та установ діє не лише у Великобританії, а й у Японії, Швейцарії, Швеції. У школах діють комітети зі зв'язку з поліцією, до роботи залучаються батьки, викладачі, що займаються профілактикою правопорушень серед учнів. Все більшої популярності набувають гуртки та підліткові клуби, організовані працівниками поліції. В рамках таких клубів проводять спортивні та розважальні заходи, зустрічі з батьками. Організація таких клубів була впроваджена на одній з сесій Конгресу



ООН [28].

У Швейцарії поліція підписує протокол із середніми школами з питань профілактики дитячих правопорушень. Школа зобов'язується проводити профілактичні заходи з учнями, що перебувають у конфлікті із законом і тільки потім звертатися до поліції. Також школа повинна постійно нагадувати дітям правила поведінки, проводити заходи із правового вихання [28].

Сутність реституційної парадигми є дедраматизування факту скоєння злочину неповнолітнім і здійснення заходів щодо примирення злочинця і жертви злочину з подальшим застосуванням виховних мір щодо злочинця в тій соціальній групі, в якій він і перебував від самого початку. Така модель використовується у Франції. Слід відзначити, що у цій країні судді займаються не тільки правопорушниками і злочинцями, а й неповнолітніми, що потрапили у складні життєвими обставини ще до моменту вчинення ними правопорушень. Суддя намагається встановити із дитиною контакт і спільно з нею відшукати шляхи виходу з ситуації, що склалася, залучаючи соціальні служби до вирішення проблеми. Також у Франції діє Управління юридичним захистом молоді у складі Управління міністерства юстиції. Дана установа займається виховною роботою серед підлітків, профілактикою правопорушень, а також роботою з людьми до 21 року, що вже мають факт правопорушення або опинились у складних життєвих обставинах [28].

Проблема профілактики делінквентної поведінки підлітків займала вагоме місце у дослідженнях науковців протягом усього періоду розвитку педагогічної думки в Україні. Велику педагогічну спадщину залишив відомий вітчизняний педагог А. Макаренко. Наприкінці ХХ ст. всесвітня міжнародна організація ЮНЕСКО визнала Антона Макаренка одним з чотирьох найвидатніших педагогів світу, що сформуvalи спосіб педагогічного мислення у ХХ ст.

А. Макаренко працював з неповнолітніми правопорушниками у складний для України період часу, після закінчення громадянської війни, коли в країні створювалася нова система освіти, яка б мала відповідати новому радянському

ладу, а стара імперська школа відходила у минуле. Мирне життя поступово відновлювалась, але з'явилась величезна кількість безпритульних дітей, які вели асоціальне життя. Перед радянською владою постало питання, як забезпечити соціальний захист таких дітей. Були створені різноманітні дитячі будинки, комуни, інтернати, колонії, до яких збирали сиріт, безпритульних, неповнолітніх правопорушників для того, щоб підготувати до самостійного життя. Один з таких закладів (дитячу виховну установу інтернатного типу) у Полтавській області у 1920 році очолив А. Макаренко, на той час педагог з п'ятнадцятирічним досвідом [13].

В той час неповнолітніх правопорушників, а також безпритульних дітей та дітей-сиріт називали «морально дефективними», до речі, цей термін був зафіксований у державних документах. Кодекс законів про народну освіту УРСР виокремлював три групи дитячого населення: нормальні діти, неповнолітні правопорушники та безпритульні (дефективні) діти. За цим принципом поділу і були організовані різні типи освітніх закладів соціального виховання [13].

Основною педагогічною концепцією при роботі А. Макаренка з делінквентними підлітками було твердження педагога про те, що необхідно ігнорувати протиправне минуле дітей, відмовитися від примусового утримання в колонії, не використовувати термін «правопорушник» [13].

А. Макаренко підкреслював, що немає ніякого «правопорушника», є дитина, що опинилась у складних життєвих обставинах, покинута на самоті зі своїм «горем». І педагог повинен «вилікувати» це горе, залишаючись при цьому суворим, непохитним, вимогливим. Також А. Макаренко розумів, що тільки така система виховання, яка поєднує фізичну працю, формування у дитини почуття власної гідності, вміння боротися за свою честь, буде ефективною [13].

Саме А. Макаренко вперше назвав дитину «суб'єктом» а не «об'єктом» педагогічної праці. Він був прихильником гуманістичного підходу у вихованні підлітка, наголошуючи на необхідності глибокої поваги до дитини, на повазі її почуттів, на довірі, поєднуючи ці принципи з високою вимогливістю та

необхідністю продуктивної праці [59].

Сьогодні в Україні також діє розгалужена система суб'єктів профілактики правопорушень серед неповнолітніх осіб. Згідно з Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.12.1995 р. за поточною редакцією від 09.02.2017 р., здійснення соціального захисту дітей і профілактики серед них правопорушень покладається в межах визначеної компетенції на:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад;
- уповноважені підрозділи органів Національної поліції;
- приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції;
- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) [25].

Проте, така система суб'єктів профілактики дитячих правопорушень може бути ефективною лише за умови комплексної, взаємної роботи всіх вищезазначених установ, з їх налагодженою взаємодією.

І. Ткачук розрізняє три рівні профілактичної діяльності: первинну, вторинну та третинну.

Первинна профілактика здійснюється педагогічними працівниками закладів освіти і відображується у проведенні різного роду тренінгів, гуртків,

інформаційних компаній. Вторинна профілактика полягає у застосуванні певних заходів до підлітків, що вже скоїли адміністративне правопорушення. Суб'єктами даної ланки виступають органи ювенальної превенції, дільничні інспектори поліції, працівники психологічної служби закладу освіти (практичний психолог та соціальний педагог). На рівні вторинної профілактики проводиться психокорекційна, виховна робота з дітьми і консультативна робота з їх батьками. Третинна профілактика здійснюється щодо неповнолітніх, які вчинили кримінальний злочин. Така профілактика спрямована на реабілітацію та ресоціалізацію дитини [42].

Отже, закордонний та вітчизняний досвід профілактики делінквентної поведінки підлітків доводить, що тільки цілісна, взаємно скоординована робота усіх суб'єктів профілактики дитячих правопорушень є ефективною. Дієвою є профілактична система Японії, яка має ресоціалізаційний підхід і ставить за мету не покарання, а саме перевиховання неповнолітнього правопорушника. Такий підхід у минулому столітті підтримував і видатний український педагог А. Макаренко. Позитивно зарекомендувала себе і громадсько-інтеграційна модель Великобританії, і реституційна парадигма, що використовується у Франції.

Україна також має розгалужену систему суб'єктів профілактики правопорушень серед неповнолітніх осіб, але така система є дієвою тільки за умови комплексної, взаємної роботи всіх суб'єктів.

В Україні прийнято виділяти три ланки профілактичних заходів щодо профілактики дитячих правопорушень. На первинному рівні профілактики делінквентної поведінки важливу роль відіграє фігура педагога, а саме його вміння визначити психологічні особливості підлітка, використати потенціал дитини у виховній роботі, відчувати емоційний стан кожного учня, допомогти дитині розвинути свої почуття, життєві навички. Первинна профілактика повинна забезпечити визначенню дитиною своєї «Я-концепції»; навчити керувати своєю поведінкою, вести здоровий спосіб життя, розрізняти нормотипову поведінку від асоціальної.

На етапі вторинної профілактики здійснюється діяльність з підтримки підлітків, які вже скоїли незначне правопорушення. Основне завдання – не допустити вчинення повторного правопорушення, допомогти підлітку повернутися до нормотипової поведінки, запобігти подальшій дезадаптації. Спеціаліст повинен здійснювати свою роботу з великою чуйністю до дитини, не відхиляючись від моральних норм, з готовністю завжди прийти на допомогу.

Третинна профілактика полягає у реабілітації неповнолітнього правопорушника. Її мета – усунення причин кримінальної поведінки. Вона зазвичай проводиться у спеціалізованих ресурсних та реабілітаційних центрах, у клініках, дружніх до молоді, анонімних кабінетах.

Загалом, профілактична робота спрямована на формування позитивної самосвідомості у підлітків, ціннісного відношення до свого здоров'я, навичок контролю своєї поведінки, розвиток комунікаційних навичок, стресостійкості, критичного мислення, захисту своїх прав та інтересів, правової обізнаності. Значне місце у профілактичній діяльності займає залучення дитини до суспільно-корисної праці, участь у різноманітних гуртках та секціях за інтересами, системні спортивні заняття тощо.

### **1.3. Вікові особливості дітей підліткового віку**

Підлітковий вік – найскладніший з усіх вікових періодів. Це своєрідний перехід від дитинства до дорослості, життєвий етап, на якому формуються ціннісні орієнтири, створюється власна «Я-концепція».

У сучасній психології, педагогіці, медицині не існує загальноприйнятого визначення періодизації підліткового віку. Слід зазначити, що існують поняття хронологічного (кількість днів, тижнів, місяців від народження), біологічного (стан обмінних процесів і функцій в організмі), психологічного (емоційний та інтелектуальний розвиток) та соціального(рівень соціального розвитку) віків [64].

ООН (Організація об'єднаних націй) відносить до підлітків хлопців та дівчат віком від 10 до 19 років, а до молоді – від 15 до 24 років.

У 1965 році на Міжнародному симпозиумі з вікової фізіології була запропонована наступна вікова періодизація:

- період новонародженості (з 1-го по 10-й день після народження);
- грудний вік (з 11-го дня до року);
- раннє дитинство (з 1-го року до 3-х років);
- перший період дитинства (від 3-х до 8-ми років);
- другий період дитинства (у хлопчиків з 8 до 12 років, у дівчаток – з 8 до 11 років);
- підлітковий вік (у хлопчиків з 13 до 16 років, у дівчаток – з 12 до 15 років);
- юнацький вік (у юнаків від 17 до 21 року, а у дівчат - від 16 до 20 років) [44].

Л. Виготським у 1930-х роках було виділено наступні стадії вікового розвитку:

- I. Період новонародженості (від народження до 10 днів);
- II. Період немовляти (від 10 днів – до 1 року);
- III. Період раннього дитинства (1–3 роки);
- IV. Дошкільне дитинство (від 3-х до 7 років);
- V. Молодший шкільний вік (від 7 до 11-12 років);
- VI. Підлітковий вік (11-15 років);
- VII. Ранній юнацький вік (від 14 – 15 до 16 – 18).

Ідеї Л. Виготського знайшли своє відображення у наукових працях Л. Божович, Д. Ельконіна, Д. Фельдштейна тощо [64].

I. Кон виділяє три етапи переходу від дорослості до дитинства:

- 1) отроцтво або підлітковий вік – вік статевого дозрівання, що триває від 11 – 12 до 14 – 15 років;
- 2) період ранньої юності, що триває від 14 – 15 до 18 років;
- 3) початок дорослості або період пізньої юності, що триває від 18 до

23 –25 років [63].

В. Шапарь підлітковий вік поділяє на два етапи: молодший підлітковий вік (пубертатний), який охоплює вік від 11 до 15 років та юнацький (ювеніальний), що триває від 16 до 20 років [63].

Що стосується психічного розвитку підлітка, Г. Прихожан розрізняє наступні стадії:

- кінець дитинства або молодший підлітковий вік (10 – 11 років);
- середній підлітковий вік (від 11 до 13 років);
- старший підлітковий вік ( 13 – 14 років) [63].

Д. Фельдштейн виділяє три етапи розвитку: локально-примхлива стадія, право-значима стадія та стверджуюче-дійова стадія. На етапі локально-примхливої стадії (10 – 11 років) дитина прагне до самостійності, до визнання дорослими її значущості при виконанні окремих локальних завдань. На етапі право-значимої стадії (11 –13 років) у дитини з'являється потреба у розгорнутому соціальному визнанні, дитина засвоює не тільки обов'язки, але й права у власній родині, у соціумі. Стверджуюче-дійова стадія (14 – 15 років) визначається прагненням дитини до самореалізації, самовизначенні, бажанням застосувати свої можливості, виконувати роль відповідальної людини [63].

О. Бедлинський виділяє два відносно стабільних (молодший старший підліток) і три перехідних вікових періоди у підлітковому віці (табл. 1.2) [3].

Таблиця 1.2

Схема вікового розвитку підлітка

Епоха	Період, роки життя	Провідна діяльність		Центральне новоутворення
		Діяльність, що орієнтує на норми відносин між людьми	Діяльність, у якій засвоюються суспільно-вироблені дії з предметами	
Дитинство	молодший школяр 5-7 – 11 років		Навчальна діяльність	довільність, внутрішній план дій, рефлексія

## Продовження таблиці 1.2

	перший підлітковий (перед підлітковий перехідний період 10 – 11	випробовування усвідомленого рівня довільності у вигляді автономної соціальної поведінки	потреба бути і здаватися дорослим на основі усвідомленої автономної дії
Підлітковість	молодший підліток 10-11 – 12-13	спілкування та взаємодія з ровесниками на основі конструювання та випробування соціальних відносин	переживання дорослості задане її міфологізованим ідеалом
	другий підлітковий перехідний період	конструювання ідеалу майбутньої дорослості у процесі формального та неформального спілкування	усвідомлення та вдосконалення власного ідеалу майбутньої дорослості
	старший підліток 12-13 – 15-16	кількісне накопичення досвіду конструювання матеріального та духовного світу (спілкування виконує функцію перевірки на всіх етапах	почуття дорослості завдане власним ідеальним майбутнім
	третій підлітковий (після підлітковий) перехідний період 15 – 16	спілкування та взаємодія на основі конструювання світогляду	усвідомлення особистісного рівня дорослості, формування світогляду, розуміння дієздатності
Дорослість	рання юність 15- 16 – 17-18	інтимно-особистісне спілкування на основі конструювання значущих суспільних відносин та предметів у процесі професійно спрямованої навчальної діяльності	готовність до самовизначення на основі світогляду

Проаналізувавши роботи вчених, можна узагальнити, що період підлітковості – це вік від 11 – 12 до 17 – 18 років, при цьому молодший підлітковий вік триває від 11 до 13 років, старший підлітковий вік охоплює проміжок часу від 13 до 15 – 16 років, а з 16 років починається особливий етап дорослості – рання юність, що завершується у 18 років.



Для кращого розуміння вікових особливостей підлітка, необхідно розглянути та проаналізувати його анатомо-фізіологічні особливості розвитку (фізичний розвиток, статеве дозрівання, особливості функціонування нервової системи), закономірності психічних процесів та його психологічний профіль. Слід зауважити, що фізичний, статевий та психосексуальний розвиток має великий вплив на соціальний розвиток підлітка.

Дослідженням особливостей психології підлітків займалися такі науковці як Н. Токарева, А. Шамне, О. Комаровська, О. Тимошенко, В. Кириченко, В. Нечерда, Н. Шилова. Особливостям вікової фізіології присвячені роботи Т. Комісової, А. Мамотенко, Л. Коваленко, І. Іонова. Психічну саморегуляцію у підлітковому віці та психосексуальний розвиток підлітків у концепції статевого виховання досліджувала Н. Лещук. Для зручності вікові особливості дітей підліткового віку систематизовано нами у таблицю (таблиця 1.3).

Таблиця 1.3

## Вікові особливості дітей підліткового віку

Анатомо-фізіологічні особливості розвитку	
Фізичний розвиток	Внаслідок взаємодії статевих гормонів і гормонів росту відбувається стрімке збільшення зросту і ваги дитини (у дівчат період прискореного зростання припадає на 11 – 13 років, у хлопців – на 14 – 16). Змінюються пропорції тіла, зріст скелета випереджає розвиток м'язів, кістки кінцівок зростають інтенсивніше за тазові кістки і грудну клітину, тому порушується координація рухів. Тіло підлітка має непропорційний вигляд, підліток здається незграбним. У зв'язку з стрімким зростанням скелету та м'язів погіршується функціонування внутрішніх органів (серце легені), відбувається нестача кисню, підліток відчуває млявість, стомлюваність [63, 55].
	У віці 11– 13 років активізуються статеві гормони – у

## Продовження таблиці 1.3

<p>Статеве дозрівання</p>	<p>хлопчиків андрогени, у дівчаток – естрогени. У дівчаток набухають і починають рости молочні залози (нерівномірно в часі), у хлопчиків – збільшуються яєчка. Згодом у дівчат починаються перші менструації, у хлопців – полюції. Відбувається перше оволосіння характерне для статі. У хлопчиків змінюється голос, формується кадик. Репродуктивна система підлітка закінчує формуватися у віці 15 – 17 років у дівчаток та у 18 – 19 років у хлопчиків). Вторинні статеві ознаки до цього віку вже повністю сформовані. З'являється статевий потяг, бажання фізичного контакту з представником протилежної статі. Статеве дозрівання розпочинається і завершується раніше, ніж культурне та соціальне [40].</p>
<p>Особливості функціонування нервової системи</p>	<p>Нервова система у підлітковому віці набуває інтенсивного розвитку. Гіпоталамо-гіпофізарна система забезпечує функціонування щитовидної, статевої, надниркових залоз. Посилена робота залоз внутрішньої секреції змінює функціональний стан центральної нервової системи. Внаслідок посиленої роботи щитоподібної залози підвищується збудливість ЦНС. У підлітка спостерігається дратівливість, швидка втомлюваність, розлади сну. З'являються додаткові супутні рухи кінцівок, тулуба. У дівчат віку 11 – 13 років зменшується тонус кори великого мозку, що супроводжується порушенням вегетативних функцій. Іноді з'являються судинні розлади, задишка, підвищення серцебиття. В кінці ж пубертатного періоду підкіркові впливи зменшуються і врівноважуються до зрілих співвідношень [34].</p>

Продовження таблиці 1.3

Психічний розвиток	
Особливості саморегуляції	Для підліткового віку характерні часті зміни настрою, депресивні переживання, «афект неадекватності» (бурхлива емоційна реакція через незначну причину). У підлітків 14 років переважають такі вольові якості як емоція «інтерес», у 15 років – вольовий самоконтроль та «емоція інтерес», у 16 років – саморегуляторні та тривожні мотиви. [47].
Когнітивний розвиток	У підлітковому віці активно продовжується процес когнітивного розвитку. Зростає діапазон суджень, розширюється уява, абстрактне мислення. Підліток шукає нові, продуктивні форми спілкування. Чітко планує зміст і логіку своїх висловлювань. Користується своїм особистим життєвим досвідом, досвідом та знаннями інших людей, у тому числі ЗМІ (мережа Internet, телебачення, кіно, журнали тощо). Підлітки здатні запам'ятовувати не тільки наочний, а й словесний матеріал, вільно переказувати своїми словами почуту інформацію, приділяючи значну увагу опису думок і почуттів [62].
Психологічні особливості підліткового віку	
Духовний розвиток і життєві цінності	У підлітковому віці дитина починає створювати свою власну систему цінностей. Підліткам властиве почуття «дорослості», вони у повній мірі усвідомлюють цінність свого життя та здоров'я, осмислюють сутність таких понять як «щастя», «любов», «віра» [67]. З'являється відчуття власної гідності, підвищується відповідальність, підліток вимогливий до себе і до оточуючих у дотриманні слова, обіцянок [7].

## Продовження таблиці 1.3

Спрямованість особистості	У підлітковому віці дитина починає замислюватися над своїм майбутнім; уявляє своє майбутнє соціальне становище (часто із завищеним рівнем прагнень, малюючи себе видатним, великим, відомим). Але не прораховує шляхи досягнення життєвих перспектив. З переходом від підліткового до юнацького віку, дитина починає детально уявляти свої цілі, намагається опікуватись проблемами професійного вибору, конкретизує життєві плани та цілі. Перед молодого людиною постає питання детальної конкретизації способів досягнення життєвої мети [52].
---------------------------	---

Отже, підлітковість – це особливий етап ужитті людини. Це перехід від дитинства до дорослості; час, коли формуються перші життєві істини, з’являється моральна самосвідомість, усвідомлюється особиста «Я-концепція». Хронологічно підлітковий період триває з 11 – 12 до 17 – 18 років. При цьому молодший підлітковий вік охоплює період дорослішання від 11 до 13 років, старший підлітковий вік починається у 13 років і завершується у 15 – 16 років. З 16 років починається етап юнацтва, що продовжується до 18 – 19 років.

В цей час відбуваються бурхливі зміни на усіх рівнях біологічної організації, які суттєво впливають на процес формування особистості. Статеве дозрівання, поява сексуального потягу, особливості функціонування ЦНС, фізичні, фізіологічні зміни в організмі підлітка роблять цей віковий період складним (в першу чергу для самого підлітка). Підліток часто буває роздратованим, емоційно нестабільним, зі зниженою працездатністю, розсіяною увагою.

В то же час, підліток починає порівнювати себе з іншими, намагається бути незалежним, прагне відчутти «гострих вражень», але не завжди може спрогнозувати наслідки своїх дій. Часто потрапляє під вплив оточуючого

середовища.

Доцільно зауважити, що найчастіше схильні до правопорушень та делінквентної поведінки підлітки, які проживають у неблагонадійних родинах, які мають незадовільні матеріальні та житлові умови, яким бракує батьківської уваги, турботи.

Робота соціального педагога з підлітками повинна бути спрямована на виключення та профілактику таких негативних явищ як бродяжництво, вживання алкогольних та наркотичних напоїв, крадіжок, актів вандалізму, різноманітних правопорушень.

#### **1.4 Діяльність соціального педагога з профілактики делінквентної поведінки підлітків в умовах професійно-технічної освіти**

За визначенням О.Безпалько, соціальний педагог – це «спеціаліст, який організовує соціально-педагогічну діяльність з дітьми, молоддю та дорослими в різних соціокультурних середовищах (сім'я, навчальний заклад, трудовий колектив, дитячі та молодіжні об'єднання, клуби, тощо) з метою створення для них сприятливих умов соціалізації» [5].

У сучасній соціально-педагогічній літературі соціальний педагог визначається як спеціаліст, що має фахову освіту за кваліфікаційним рівнем бакалавра, спеціаліста або магістра і здійснює освітньо-виховну, соціально-медичну, соціально-захисну, пенітенціарну та культурно-дозвілєву діяльність [46].

У своїй діяльності соціальний педагог керується Положенням про психологічну службу у системі освіти України (наказ МОНУ від 22.05.2018 № 509 (zareestrovano v Ministerstvi yustitsii Ukraini 31 lipnya 2018 roku za №885/32337)) [48].

Соціальний педагог закладу та/або установи освіти здійснює:

- соціально-педагогічний супровід здобувачів освіти, колективу та

мікрогруп, осіб, які потребують піклування чи перебувають у складних життєвих обставинах;

- просвітницьку та профілактичну роботу серед учасників освітнього процесу з питань запобігання та протидії домашньому насильству, у тому числі стосовно дітей та за участю дітей, злочинності, алкоголізму, наркоманії тощо;

- вивчення та аналіз соціальних умов розвитку здобувачів освіти, мікроколективу (класу чи групи), шкільного, студентського колективу в цілому, молодіжних і дитячих громадських організацій [48].

Соціальний педагог закладу та/або установи освіти, сприяє:

- взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні здобувачів освіти, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам (законним представникам);

- захисту прав здобувачів освіти від будь-яких видів і форм насильства, представляє їхні інтереси у правоохоронних і судових органах тощо;

- формуванню у здобувачів освіти відповідальної поведінки, культури здорового способу життя, збереження репродуктивного здоров'я;

- попередженню конфліктних ситуацій, що виникають під час освітнього процесу, запобігання та протидії домашньому насильству [48].

Діяльність соціального педагога закладу професійно-технічної освіти ґрунтується на наступних нормативних документах:

1. Конституція України.
2. Конвенція про права дитини.
3. Декларація прав дитини.
4. Закон України «Про освіту».
5. Закон України «Про професійно-технічну освіту».
6. Закон України «Про охорону дитинства».
7. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».
8. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)».

9. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

10. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1994 року № 226 № «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування».

11. Положення про психологічну службу у системі освіти України (наказ МОНУ від 22.05.2018 № 509 (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 31 липня 2018 року за №885/32337)).

12. Лист МОН від 02.08.2022 № 1/8794-22 «Щодо діяльності психологічної служби у системі освіти в 2022/2023 навчальному році».

13. Лист МОН від 24.07.2019 № 1/9-477 «Про типову документацію працівників психологічної служби у системі освіти України».

14. Наказ МОН від 28.12.2006 № 864 «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки».

15. Наказ МОН від 28.12.2019 № 1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти».

16. Лист МОН від 14.08.2020 №1/9-436 «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)».

17. Лист МОН від 31.03.2020 № 063/3996 «Про план заходів спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти».

18. Лист МОН від 16.04.2020 № 063/4673 «Роз'яснення щодо застосування наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 №1646».

19. Лист МОН від 29.12.2018 № 1/9-790 щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та

булінгу.

20. Лист МОН від 10.09.2019 № 1/9-570 щодо проведення в закладах освіти Всеукраїнського тижня з протидії булінгу.

21. Лист МОН від 20.03.2020 № 6/480-20 «Про план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти».

22. Лист МОН від 17.11.2020 № 6/1379-20 «Щодо Європейського дня захисту дітей від сексуальної експлуатації і сексуального насильства та Всеукраїнської акції «16 днів проти насильства».

23. Лист МОН від 10 березня 2021 р. № 1/9-128 «Щодо необхідності проведення додаткових профілактичних заходів в середовищі дітей та підвищення обізнаності батьків».

24. Лист МОН від 25.03.2022 № 1/3663-22 «Щодо запобігання торгівлі людьми в умовах воєнної агресії».

25. Лист МОН від 30.05.2022 № 1/5735-22 «Про запобігання та протидію домашньому насильству в умовах воєнного стану в Україні».

26. Лист МОН від 12.04.2022 № 1/4068-22 «Щодо недопущення участі неповнолітніх у наданні інформації ворогу про військові позиції Збройних сил України».

27. Лист МОН від 10.06.2022 № 1/6267-22 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України».

28. Лист МОН від 27.06.2022 № 1/7035-22 «Про підготовку до початку та особливості організації освітнього процесу в 2022/23 навчальному році».

Соціальний педагог закладу професійно-технічної освіти здійснює діяльність за наступними напрямками:

- діагностика;
- профілактика, у тому числі розвиток соціальних навичок;
- навчальна діяльність;
- консультування;
- зв'язки з громадськістю;
- інше (організаційно-методична, соціально-захисна функції).



У діяльності соціального педагога закладу професійно-технічної освіти профілактичний напрямок роботи є пріоритетним. Зокрема, багато часу приділяється профілактиці девіантної, в тому числі делінквентної поведінки підлітка. Соціальний педагог працює у тандемі з заступником директора з виховної роботи, психологом, класними керівниками, майстрами виробничого навчання, керівниками гуртків, вихователями гуртожитку тощо.

Завданням соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітка є створення таких умов, за яких можливий розвиток правомірної поведінки учня, повага до прав та свобод, закону, соціальних норм і повна відмова від негативних форм поведінки [33].

Даної мети можна досягти шляхом:

- інформування учнів про причини та наслідки правопорушень; роз'яснення правових норм;
- виправлення таких особистісних якостей, як агресивність, низька (або завищена) самооцінка, неврівноваженість тощо;
- створення соціально-позитивного дозвілля;
- організація соціально-педагогічного середовища закладу освіти [33].

Програма профілактики правопорушень серед підлітків має наступні завдання:

1. Сформувані позитивні якості учня, що сприяють інтелектуальному розвитку, морально-етичному вихованню, стійкості до негативних явищ навколишнього середовища під час освітньої, трудової, позаурочної діяльності.
2. Уникнути втягуванню підлітка в негативні ситуації.
3. Надати психолого-педагогічну, медико-соціальну допомогу у разі необхідності.
4. Привчити до здорового способу життя, якісної соціальної орієнтації.
5. Здійснити соціальну реабілітацію підлітків, що вже скоїли протиправні дії [10].

Л. Вольнова виділяє сім напрямків профілактики делінквентної поведінки підлітків:

I. Організація соціального середовища. Даний напрямок включає організацію в закладі освіти перегляду спеціальних тематичних відеофільмів, зустріч з молодіжними кумирами; соціальну-педагогічну роботу у місцях дозвілля; роботу з батьками; надання рекомендацій педагогічним працівникам закладу освіти.

II. Інформування. Інформування передбачає різноманітні бесіди, лекції, перегляд відеороликів, розповсюдження листівок з правової тематики.

III. Навчання соціально-важливим навичкам. Цей напрямок включає тренінги з формування стійкості до негативних явищ оточуючого середовища, навчанню життєвим навичкам.

IV. Організація діяльності, альтернативної делінквентній поведінці. На цьому етапі пропонуються такі види дозвілля як подорожі, змагання, спорт із ризиками, залучення дітей до гурткової діяльності, благодійні акції.

V. Здоровий спосіб життя. Це бесіди про негативний вплив шкідливих звичок, налагодження режиму дня, фізичні навантаження.

VI. Активізація особистісних ресурсів. Напрямок передбачає арттренинги, спеціальні техніки на розслаблення, пантоміми, хореографічні імпровізації.

VII. Мінімізація негативних наслідків правопорушень. Цей напрямок передбачає роботу з підлітками, що вже вчинили правопорушення і спрямований на профілактику повторних правопорушень [10].

В процесі соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків доцільно використовувати такі методи роботи, в процесі яких учень активно абсорбує знання, обговорює незрозумілі аспекти, ставить запитання, надає відповідь. Це дискусія, диспут, інтерактивні ігри, ток-шоу, театралізовані вистави тощо. Дискусія допомагає підліткові сформуванню своєї позиції, змінити думку, розширити знання. Диспут дає можливість захистити свої погляди, вільно висловити свої думки. Під час мозкового штурму обговорюються суперечливі питання, невпевнені у собі учні мають змогу долучитися до обговорення, висловити свій світогляд, обґрунтувати власні ідеї. Підліток відчуває себе затребуваним, значимим. Групові форми роботи

сприяють вільному та невимушеному спілкуванню, створюють довірливу атмосферу. За допомогою ток-шоу, ігрових програм, театралізованих постанов моделюються різноманітні ситуації та відпрацьовуються навички. Значну роль у соціально-педагогічній профілактиці делінквентної поведінки відіграють інтерактивні акції. Найпоширеніші серед них – поширення спеціальної літератури, волонтерська діяльність [32].

У роботі соціального педагога з профілактики делінквентної поведінки у закладах професійно-технічної освіти доцільно використовувати збірник корекційних програм «Корекційна робота з учнями професійно-технічних навчальних закладів з профілактики девіантної поведінки» автора В. В. Войтко. Збірник надрукований за рішенням науково-методичної ради комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського» і містить матеріали для роботи соціального педагога, практичного педагога, викладачів, майстрів виробничого навчання.

Також доцільно використовувати у роботі навчально-методичний посібник В. Стеценко «Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект». Видання містить поради з подолання конфліктів між учасниками освітнього процесу мирним шляхом, має програми та техніки з запобігання проявам насильства серед підлітків, великого практичного значення набуває спецкурс «Базові навички медіатора в навчальному закладі».

Також стає у пригоді Навчально-методичний посібник із Програмою профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді «Будуємо майбутнє разом». Матеріали посібника розраховані на роботу з підлітками 14 – 18 років, що схильні до девіантної поведінки або вже мають факт правопорушення.

Отже, соціальний педагог закладу професійно-технічної освіти повинен здійснювати патронаж учнів, схильних до правопорушень; забезпечувати допомогу та соціальний захист; надавати консультації батькам, педагогічним

працівникам щодо особливостей роботи з підлітками, схильними до девіацій; встановлювати посередництво та захист інтересів дитини у відповідних інстанціях; сприяти вихованню моральних цінностей дитини.

## РОЗДІЛ 2

### ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДІВ ТА ТЕХНОЛОГІЙ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

#### 2.1. Методика дослідження схильності до делінквентної поведінки

Сучасна соціально-педагогічна наука має велике розмаїття методів дослідження схильності підлітків до делінквентної поведінки. Найвідоміші з них:

- опитування (анкетування та інтерв'ювання);
- спостереження;
- бесіда;
- аналіз документів;
- тестування.

Діагностична робота починається з діагностики взаємовідносин у родині підлітка (сімейна діагностика). Соціальний педагог повинен ознайомитися з умовами проживання сім'ї, методами родинного виховання, визначити тип родинної дезорганізації. Адже, саме психологічні порушення у родині впливають на виникнення делінквентної поведінки підлітка, а відновлення сприятливого психологічного клімату – мінімізує повторення негативних реакцій. [54].

Психодіагностичні методики дослідження поділяються на:

1. Дослідження інтелектуально-мнестичної діяльності.
2. Дослідження типологічних особливостей і особливостей емоційно-вольової сфери.
3. Дослідження структурних особливостей особистості та взаємин з оточуючими [54].

Для аналізу рівня уваги і темпу розумової працездатності доцільно використовувати *таблиці Шульте*. Дана методика дозволить вивчити рівень та

концентрацію уваги підлітка, коефіцієнт впрацьованості (втоми) для надання подальших рекомендацій з режиму дня. Для оцінки стану пам'яті, активності уваги слід використовувати *методику запам'ятовування слів на слух*. Дана методик дозволить зробити висновки щодо особливостей пам'яті підлітка. Для аналізу процесів відволікання і узагальнення використовуються методики «Класифікація понять», «Узагальнення понять» [54].

Для узагальненої оцінки інтелектуально-мнестичної діяльності використовують *методику дослідження інтелекту за Д. Векслером*. За даною методикою визначають рівень інтелектуального розвитку, досліджують розумовий потенціал та набуті знання і навички, абстрактне мислення, обдарованість [54].

Типологічні особливості і особливості емоційно-вольової сфери слід досліджувати за допомогою *методики «Самооцінка» Дембо Рубінштейна*. Дана методика дозволяє визначити самооцінку за такими ознаками: розум, характер, здоров'я, щастя. Також використовується *особистісний опитувальник Айзенка*, який допомагає дослідити такі особливості характеру як «екстраверсія», «інтроверсія», «нейротизм». Особливості емоційної реакції підлітка у ситуаціях різних фру стацій можна дослідити за допомогою *тесту фрустраційної толерантності С. Розенцвейга* [54].

Для діагностики структурних особливостей особистості та взаємин з оточуючими використовують *проективні* методики («Малюнок сім'ї», «Неіснуюча тварина», Тест Люшера) [54].

Серед діагностичних методик вивчення причин девіантної поведінки можна виділити наступні:

1. Методику оцінки соціально-психологічної адаптованості К. Роджерса і Р. Даймонд, в адаптації Т. В. Снегирьової.
2. Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки О.М. Орла.
3. Методику визначення особистісної адаптованості школярів за А. В. Фурман [11].

*Методику оцінки соціально-психологічної адаптованості К. Роджерса і Р. Даймонд у вивченні причин девіантної (делінквентної) поведінки підлітка доцільно використовувати тому, що соціально-психологічна адаптація неодмінно зв'язана із особливостями характеру підлітка, з мотивами його поведінки. Сутність методики полягає у концепції того, що дієздатна особа здатна відповідати за свої вчинки, а адаптованість – це пристосування вимог соціуму і власних тенденцій. Тобто, особистісна оцінка повинна бути реалістичною, гнучкою і відповідати навколишній дійсності [11].*

Методика складається із 101 думки, вислови містять питання про людину, її оточення, спосіб життя, мислення, переживання, звички, стиль поведінки. 36 висловів відповідають правилам соціально-психологічної адаптованості підлітка (відчуття власної гідності, повага до оточуючих, усвідомлення своїх проблем і шляхів їх подолання тощо), а також 37 висловів, що відповідають за дезадаптацію (несприйняття власного «Я», негнучкість, відсутність власного досвіду тощо). 28 думок – нейтральні, вони включають так звану «шкалу брехні» [11].

Методика орієнтована на підлітків від 14 років, час проведення – 45 хвилин. Інструкція для проведення: на аркушах наведені вислови про поведінку людини, про її почуття, думки. Підліток повинен прочитати кожен вислів і обрати, наскільки цей вислів притаманний йому (необхідно обвести одну із цифр від 1 до 7. Якщо вислів зовсім не притаманний підліткові – обводиться цифра 1; якщо не схоже на його поведінку – цифра 2; якщо підліткові здається, що вислів не відноситься до нього, але є сумніви – ставиться цифра 3; якщо підліток не може вирішити, чи відноситься вислів до нього чи ні – обводиться цифру 4; якщо вважає, що це схоже на нього, але є сумніви – цифра 5; якщо те, про що йдеться у вислові притаманне підліткові – він обводиться цифру 6; якщо ж, прочитавши вислів підліток впевнений, що це точно про нього – він обводиться цифру 7. Запитання (вислови) даної методики наведені у Додатку А.

Інтерпретація результатів дослідження: показники адаптованості (i+) – це вислови №4, №5, №11, №12, №15, №19, №22, №23, №26, №27, №29, №33, №35,

№37, №41, №44, №47, №51, № 53, №55, №63, №67, №68, №72, №74, №75, №78, №79, №80, №88, №91, №94, №96, №97, №98.

Показниками дезадаптованості підлітка (i-) є вислови №2, №6, №7, №13, №16, №18, №25, №28, №32, №36, №38, №40, № 42, №43, №49, №50, №52, №54, №56, №59, №60, №62, №64, №65, №69, №70, №71, №73, №76, №77, №83, №84, №86, №90, №95, №99, №100.

Дев'ять висловів (№8, №34, №45, №48, №81, №82, №89, №92, №101) є «шкалою брехні» [11].

Коефіцієнт соціально-психологічної адаптованості розраховується допомогою обчислення сум позитивних (i+) висловів, розсортованих підлітками на п'яту, шосту, сьому позицій шкали, і негативних (i-), що віднесені у першу, другу та третю позиції за формулою:

$$K = N_{i+}^{(5,6,7)} + N_{i-}^{(1,2,3)}$$

Так як позитивних висловів у шкалі 36, а негативних висловів 37, то можлива максимальна величина коефіцієнта – 36, а мінімальна величина – 1.

Показник дезадаптованості розраховується сумою позитивних висловів, розподілених на першу, другу та третю позиції і негативних висловів, розподілених на п'яту, шосту та сьому позиції шкали [11].

Серед підлітків старшого підліткового і юнацького віку середні коефіцієнти соціально-педагогічної адаптованості становлять 39 – 44 бали.

Низьким вважається індекс соціально-педагогічної адаптованості, що складає менше 30 балів. Але і причини низької адаптованості можуть бути різними: реакція на поганий успіх у навчанні, важкі відносини з однолітками, негативна установка педагогічних працівників. А можуть говорити і про відхилення у власних суб'єктивних переживаннях [11].

Всі вислови згруповані за шістьма ознаками, що відповідають чинникам адаптованості та дезадаптованості:



1. Прийняття або несприйняття власного «Я» - вислови №33, №35, №55, №67, №72, №74, №75, №80, №88, №94, №96 та №7, №59, №62, №65, №90, №95, №99 (тобто одинадцять і дев'ять висловів).

2. Прийняття оточуючих – конфлікт з оточуючими (вислови №9, №14, №22, №26, №53, №97 та №2, №10, №21, №28, №40, №60, №76, тобто шість і сім висловів).

3. Емоційний комфорт (рівновага та оптимізм) – емоційний дискомфорт (рівень тривожності, турбота або апатія) – це вислови №23, №29, №41, №44, №47, №78 та №6, №42, №43, №49, №50, №56, №83, №85, тобто шість та вісім висловів.

4. Внутрішній контроль (самоконтроль, власна відповідальність) та зовнішній контроль (очікування на допомогу зовні). Відповідно №4, №5, №11, №12, №19, №27, №37, №51, №63, №68, №79, №91, №98 та №13, №25, №36, №52, №57, №70, №71, №73, №77 (тринадцять та дев'ять висловів).

5. Домінування або відомість – №58, №61, №66 та №16, №32, №38, №69, №84, №87 – відповідно три і шість висловів.

6. Ескапізм (бажання втекти від проблем) – №17, №18, №54, №64, №86 – п'ять висловів) [11].

*Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (в адаптації О.М. Орел)* призначений для діагностики поведінки, що відхиляється від норми. Це стандартизований тест-опитувальник, мета якого – визначити схильність (готовність) підлітка до здійснення делінквентних вчинків. Методика дає змогу врахувати і скоректувати установку на бажані відповіді опитаного підлітка [11].

Шкали опитувальника розподіляються на змістовну та службову. Змістовні шкали дають змогу визначити психологічний зміст та причини прояву різних форм девіантної поведінки. А службова шкала вимірює схильність підлітка надавати про себе соціально-схвалювальні відомості, дає змогу оцінити достовірність результатів в цілому, а також скоректувати результати змістовної шкали [11].

Інструкція: підлітку надається аркуш з надрукованими твердженнями. Ці твердження стосуються деяких аспектів його життя, особливостей характеру, звичок. Підлітку пропонується прочитати перше твердження і вирішити, чи притаманне це твердження для нього. Якщо так – проставляється відповідь «так», якщо ні – то відповідь «ні». Якщо ж однозначно відповісти важко, обирається та відповідь, що ближче до його думки. Таким чином надаються відповіді на всі питання опитувальника. Слід підкреслити, що «правильних», «поганих», «неправильних» відповідей не має. Всі вони мають право життя і відображують власну думку. Важлива перша реакція, довго роздумувати над питаннями не треба. Запитання опитувальника наведені у додатку Б [11].

Обробка результатів здійснюється наступним чином. Є ключі для розрахунку первинних «сирих балів». Всього використовується сім шкал: установка на соціально-бажані відповіді, схильність до порушення норм і правил, схильність до порушення норм і правил, схильність до адиктивної поведінки, схильність до самопошкоджувальної і саморуйнуючої поведінки, схильність до агресії і насильства, вольовий контроль емоційних реакцій, схильність до делінквентної поведінки. Вибірка групується наступним чином:

1. Установка на соціально-бажані відповіді: №2 (ні), №4 (ні), №6 (ні), №13 (так), №21 (ні), №23 (ні), №30 (так), №32 (так), №33 (ні), №38 (ні), №47 (ні), №54 (ні), №79 (ні), №83 (ні), №87 (ні).

2. Схильність до порушення норм і правил: №1 (ні), №10 (ні), №11 (так), №22 (так), №34 (так), №41 (так), №44 (так), №50 (так), №53 (так), №55 (ні), №59 (так), №61 (ні), №80 (так), №86 (ні), №88 (так), №91 (так), №93 (ні).

3. Схильність до адиктивної поведінки: №14 (так), №18 (так), №22 (так), №26 (так), №27 (так), №31 (так), №34 (так), №35 (так), №43 (так), №46 (так), №59 (так), №60 (так), №62 (так), №63 (так), №64 (так), №67 (так), №74 (так), №81 (так), №91 (так), №95 (ні).

4. Схильність до самопошкоджувальної і саморуйнуючої поведінки: №3 (так), №6 (так), №9 (так), №12 (так), №16 (так), №24 (ні), №27 (так), №28 (так), №37 (так), №39 (так), №51 (так), №52 (так), №58 (так), №68 (так), №73 (так),

№76 (ні), №90 (так), №91 (так), № 92 (так), №96 (так), №98 (так).

5. Схильність до агресії і насильства: №3 (так), №5 (так), № 15 (ні), №16 (так), №17 (так), №25 (так), №37 (так), №40 (ні), №42 (так), №45 (так), №48 (так), №49 (так), №51 (так), №65 (так), №66 (так), №70 (так), №71 (так), №72 (так), №75 (ні), №77 (так), №82 (ні), №89 (так), №94 (так), №97 (так).

6. Вольовий контроль емоційних реакцій: №7 (так), №19 (так), №20 (так), №29 (ні), №36 (так), №49 (так), №56 (так), №57 (так), №69 (так), №70 (так), №71 (так), №78 (так), №84 (так), №39 (так), №94 (так).

7. Схильність до делінквентної поведінки: №18 (так), №26 (так), №31 (так), №34 (так), №35 (так), №42 (так), №43 (так), №44 (так), №48 (так), №52 (так), №55 (ні), №61 (ні), №62 (так), №63 (так), №64 (так), №67 (так), №74 (так), №86 (ні), №91 (так), №94 (так).

Відтоді здійснюється підрахунок первинних («сирих») балів та їх перетворення в стандартні Т-бали [11].

При цьому кожній відповіді, що відповідає ключу присвоюється один бал. Таким чином по кожній шкалі підсумовуємо загальний бал і за необхідності піддаємо корекції. Далі «сирі бали» переводяться в стандартні Т-бали норми переведення «сирих» балів в Т-бали подана у табл. 2.1). Якщо підліток набрав спеціалізовані тестові норми, переведення в стандартні Т-бали здійснюється за формулою:

$$T = \frac{10 \times (X_i - M)}{S + 50},$$

де  $X$  – «сирий» (первинний) бал за шкалою;

$M$  – середнє значення первинного сумарного бала за шкалою у вибірці стандартизації;

$S$  – стандартне відхилення значень первинних балів у вибірці стандартизації [11].

Тестові норми для СПВ подані у таблиці 2.2.

Таблиця норм при переведенні «сирих» балів в Т-бали

«Сирий бал»	Т-бали						
	Шкали						
	1	2	3	4	5	в	7
1	2	3	4	5	в	7	8
0	35		26				30
1	44	27	28	24	24	26	32
2	-50	31	30	26	27	30	34
3	55	34	33	29	29	33	37
4	58	37	35	32	31	37	39
5	62	40	37	35	34	40	41
1	2	3	4	5	6	7	8
6	65	43	39	37	36	44	43
7	67	46	42	40	39	48	46
8	70	50	44	43	41	51	48
9	74	53	46	45	43	55	50
10	85	56	48	48	46	58	53
11	89	59	50	51	48	62	55
12		63	53	54	51	65	57
13		66	55	56	53	69	59
14		69	57	59	55	73	62
15		72	59	62	58	77	64
16		75	62	64	60	81	66
17		78	64	67	62	85	68
18		81	66	70	65		71
19		84	68	72	67		73
20		87	70	75	70		75
21		90	72	78	72		77
22			74	81	74		79
23			76	84	77		81
24			78	87	79		83
25			80	90	81		85
26			82		83		87
27			84		85		
28					87		
29					89		

## Тестові норми для СПВ

Шкали	Нормальна вибірка	
	М	5
-1	2,27	2,06
2	7,73	2,88
3	9,23	4,59
4	10,36	3,41
5	12,47	4,23
6	8,04	3,29
7	7,17	4,05

Варіанти коефіцієнтів корекції в залежності від значення «сирого» бала за шкалою 1.

Чоловічий варіант методики:

1. Якщо первинний бал за шкалою 1 менший або дорівнює шести балам для «звичайних підлітків», то коефіцієнт корекції становить:

- для шкали 2 = 0,3;
- для шкали 3 = 0,3;
- для шкали 4 = 0,2;
- для шкали 5 = 0,2;
- для шкали 6 = 0,3;
- для шкали 7 = 0,2.

2. Якщо первинний бал за шкалою 1 менший або рівний шести балам для делінквентних підлітків, то коефіцієнт корекції становить:

- для шкали 2 = 0,3;
- для шкали 3 = 0,5;
- для шкали 4 = 0,3;
- для шкали 5 = 0,2;

- для шкали 6 = 0,3;

- для шкали 7 = 0,5.

3. Якщо первинний бал за шкалою 1 більший шести балів як для звичайних, так і для делінквентних підлітків, то коефіцієнт корекції становить:

- для шкали 2 = 0,7;

- для шкали 3 = 0,6;

- для шкали 4 = 0,4;

- для шкали 5 = 0,5;

- для шкали 6 = 0,3;

- для шкали 7 = 0,5.

Жіночий варіант методики:

1. У випадку, якщо підлітки відносяться до вибірки звичайних, то коефіцієнт корекції становить:

- для шкали 2 = 0,4;

- для шкали 3 = 0,4;

- для шкали 4 = 0,2;

- для шкали 5 = 0,3;

- для шкали 6 = 0,5;

- для шкали 7 = 0,4.

2. Якщо підлітки відносяться до вибірки делінквентних, то коефіцієнт корекції становить:

- для шкали 2 = 0,4;

- для шкали 3 = 0,4;

- для шкали 4 = 0,3;

- для шкали 5 = 0,4;

- для шкали 6 = 0,5;

- для шкали 7 = 0,5.

Інтерпретація результатів дослідження:

1. Шкала установки на соціальну бажаність вимірює готовність підлітка представити себе в найкращому світі з точки зору соціальної бажаності.

Показники від п'ятдесяти до шістдесяти Т-балів говорять про помірне бажання давати соціально-бажані відповіді. Якщо ж показник більше шістдесяти балів – підліток демонструє суворе дотримання малозначних соціальних установок, прагнення представити себе в кращому світі, про настороженість щодо опитування. Якщо показник від шістдесяти до вісімдесяти дев'яти балів – виявляється високий рівень настороженості підлітка щодо психодіагностики і про сумнівну достовірність за основними шкалами. Показники, що нижче п'ятдесяти Т-балів свідчать про те, що підліток схильний до приховування власних моральних норм та цінностей та коректує свої відповіді в напрямку соціальної бажаності. Високі показники за службовою шкалою одночасно з високими показниками за основними шкалами (крім восьмої) говорять про сумнівну правдивість результатів чи дисоціацію у свідомості підлітка відомих йому і істинних норм поведінки [11].

2. Шкала, що відповідає за схильність до порушення загально соціальних норм і правил призначена для виявлення схильності підлітка до порушення цих норм та правил. Результати, що знаходяться у діапазоні п'ятдесят – шістдесят Т-балів, говорять про виражену схильність до порушення норм, схильність протиставляти власні ціннісні установки груповим, про бажання штучно шукати труднощі, які можна б було подолати. Якщо ж показник в межах шістдесяти – сімдесяти Т-балів, підліток схильний до проявів негативізму, що дає сумнів у достовірності результатів. Показник Т-балів нижчий за 50 балів говорить про схильність підлітка жити за стереотипами та загальноприйнятими нормами поведінки. Іноді поєднання високого інтелекту і бажання приховати свої реальні погляди можуть призвести до фальсифікації результатів. [11].

3. Схильність до адитивної поведінки. Дана шкала використовується для вимірювання готовності вчинити факт такої поведінки. Якщо результати у межах п'ятдесяти – сімдесяти балів, підліток схильний до адикції. Показник вищий за сімдесят балів говорить про сумнівність результатів або враженість психологічної потреби щодо адитивних станів. В такому випадку слід використати додаткові методики. Якщо ж показник менше за п'ятдесят Т-балів,

можна говорити про те, що підліток не схильний до адитивних станів [11].

4. Шкала вимірювання схильності до само пошкодження і само руйнуючої поведінки призначена для перевірки готовності до реалізації різноманітних форм аутоагресії. Результати в межах п'ятдесяти – сімдесяти балів говорять про низьку цінність життя, схильність ризикувати, потребу у гострих враженнях. Якщо ж підліток набрав понад сімдесяти балів, то достовірність результату є сумнівною. Показник нижчий за п'ятдесят Т-балів говорить про відсутність схильності до саморуйнуючої поведінки [11].

5. Шкала, що відповідає за схильність до агресії і насилля, призначена для вимірювання готовності підлітка вчинити факт насильства або прояву агресивної поведінки. Якщо показник знаходиться у межах п'ятдесяти – шістдесяти Т-балів, це свідчить про те, що у підліток схильний до агресії. Показник в межах шістдесяти – сімдесяти балів говорить про агресивну спрямованість підлітка у взаємодії з оточуючими, схильність досягати своєї мети за допомогою насильства, принижувати інших у процесі спілкування задля досягнення власних амбіцій, підвищення самооцінки. Показники, що перевищують сімдесят Т-балів свідчать про недостовірність результатів, а нижчі за п'ятдесят Т-балів говорять про відсутність у підлітка схильності до агресії, неприйняття насильницької форми поведінки [11].

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій відображує схильність підлітка контролювати свою поведінку. Шкала має зворотній характер. Показники, що знаходяться в межах шістдесяти – сімдесяти балів говорять про слабкий вольовий контроль емоційних реакцій, про нездатність контролювати свої емоційні прояви. Показники менші за п'ятдесят Т-балів говорять про невиразність даних тенденцій [11].

7. Шкала схильності до делінквентної поведінки слугує для визначення схильності підлітків до правопорушень. Показник в межах п'ятдесяти – шістдесяти балів говорить про наявність у підлітка схильності до делінквентної поведінки та про низький рівень соціального контролю. Показник вищий за шістдесят балів говорить про готовність до вчинення факту правопорушення, а



показник нижчий за п'ятдесят балів свідчить про відсутність у підлітка схильності до правопорушень [11].

*Методика визначення особистісної адаптованості учнів є актуальною саме в умовах професійно-технічної освіти, адже 15 – 16 річні підлітки, вступаючи до закладу професійно-технічної освіти, потрапляють у новий колектив, у нові умови, знайомляться з новими для них педагогічними працівниками. Отже, доцільно дослідити їх адаптацію до нових умов навчання. Бланк опитувальника наведений у таблиці 2.3.*

Таблиця 2.3

Бланк-опитувальник до методики визначення особистої адаптованості  
учня (за А. В. Фурман)

Оціни своє ставлення	Моє ставлення				
	Дуже позитивне	позитивне	нейтральне	негативне	Дуже негативне
I. В закладі освіти до:					
1) учнів					
2) класного керівника					
3) навчальних предметів					
4) закладу освіти					
5) однокласників					
II. У сім'ї до:					
1) матері					
2) батька					
3) брата/сестри					
4) бабусі, дідуся та інших родичів					

## Продовження таблиці 2.3

Оціни своє ставлення	Моє ставлення				
	Дуже позитивне	позитивне	нейтральне	негативне	Дуже негативне
III. На вулиці до:					
1) близьких друзів					
2) знайомих, товаришів					
3) батьків своїх друзів					
4) сусідів					
IV. У власному «Я» до:					
1) власної поведінки					
2) внутрішнього «Я»					

Оцінювання результатів здійснюється за наступною шкалою: відповідь «дуже позитивне» +5 балів, «позитивне» +4 бали, «нейтральне» 0 балів, «негативне» -4 бали, «дуже негативне» -4 бали.

Якщо ж підліток набрав 75 балів – рівень соціально-педагогічної адаптації максимальний; 73 – 74 бали – дуже високий; 69 – 72 бали – високий; 64 – 68 балів – середній; 57 – 63 бали – низький. Якщо підліток набрав сумарно 50 – 59 балів – неочевидна адаптованість; 40 – 49 балів – очевидна адаптованість. Деадаптованість діагностується у підлітка при кількості балів від 39 до -75. При цьому кількість балів від 30 до 39 оцінюється як ситуативна деадаптованість, при кількості балів від 21 до 29 – стійка очевидна деадаптованість, при кількості балів від 0 до 20 – критична деадаптованість,

при кількості балів від -75 до 1 – суперкритична дезадаптованість [11].

Л. Вольнова [11] також пропонує використовувати наступні методики для визначення схильності до делінквентної поведінки:

- діагностику агресивних станів (Опитувальник Басса-Дарки);
- методику «Неіснуюча тварина»;
- методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокича;
- методику вивчення акцентуацій особистості К.Леонгард в модифікації

С. Смішека;

- методику дослідження схильності до віктимної поведінки,

О.О.Андроникова;

- методику Куна «Хто Я?»;
- особистісний опитувальник ЕРІ (методика Г. Айзенка).

*Методика «Неіснуюча тварина»* відноситься до проєктивних тестів, її сенс полягає в тому, що малюючи, підліток через малюнок передає певний зміст свого психічного стану. Цю методику рекомендується використовувати в поєднанні з іншими методами діагностики [54].

Малюнок виконується на аркуші білого паперу олівцем середньої м'якості.

Інтерпретація результатів:

1. Тип тварини. Якщо підліток намалював тварину існуючу, реальну – можна зробити висновки, що він має певні емоційні або інтелектуальні порушення, відчуває гостру тривогу. Тварина, що існувала раніше (дракон, динозавр) дає змогу говорити про недостатність уяви, низький культурний рівень, педагогічну занедбаність. Сконструйована тварина – результат творчого підходу до виконання завдання. Дуже оригінальна тварина свідчить про демонстративність, людиноподібна говорить про нестачу у спілкуванні, механічна тварина відображує замкненість дитини, вибірковість у взаємодії з оточуючими. Якщо кінцівки тварини направлені ззовні – дитина товариська, легко контактує іншими. Тварина без кінцівок говорить про замкненість.

2. Деталі. Якщо тварина містить надлишок органів почуття – це свідчить

про тривожність підлітка. Якщо очі відсутні – це ознака аутизму, депресії, замкненості. Пусті очі говорять про схильність до страхів, нервово виснаження. Великі або замальовані очі свідчать про страхи. Спотворена форма очей вказує на психічні розлади. Великі вуха – це ознака тривожності, підозрілості. Відсутність голови говорить про імпульсивність, певні розлади психіки. Якщо форма голови спотворена – це може бути ознакою ураження мозку. Декілька голів говорить про наявність внутрішнього конфлікту, протиріччя у власних бажаннях. Великий хвіст свідчить про інтерес до сексуальної складової. Якщо тварина має панцир або луску – це потреба у захисті, дитина боїться агресії. Гострі кігті, роги, великі зуби говорять про агресивність, а голки та шипи – про захисну агресію. Відсутність ніг або їх недостатня кількість свідчать про невміння спілкуватися з людьми, про недостатню побутову орієнтацію. Завищена кількість ніг або їх великий розмір говорять про занижену самооцінку, про те, що дитина потребує захисту. Крила символізують поміркованість, здатність до фантазування, романтизм. Якщо тіло вкрите густим волоссям – це ознака того, що для підлітка значуща сексуальна складова. Зброя відповідає за агресивність, прикраси – за демонстративність. Якщо на тварині є рани, шрами – підліток знаходиться у невротичному стані. Якщо промальовані внутрішні органи – підліток піклується про своє здоров'я, психічний стан. Статеві органи, жіночі груди свідчать про високу значущість сексуальної складової [54].

3. Зла тварина. Якщо у малюнку відсутні ознаки агресії – це свідчить про бажання дитини приховати свою агресію або про абсолютну відсутність агресії.

Якщо з ознак агресії на малюнку є тільки зуби, то дитина схильна до вербальної агресії, крику, грубого поводження. Роги, зброя свідчать про високий рівень агресії, а голки та шипи – схильність до захисних реакцій. Якщо тварина має завеликі очі з чорною обвідкою – дитина відчуває почуття страху перед агресією. Якщо на малюнку присутня асоціальна символіка – цигарка, чарка, або сама тварина у вигляді чорта чи баби-яги, це свідчить про те, що дитина перебуває у стані стресу [54].

4. Нещасна тварина. Якщо розміри тварини зменшені пропорційно аркуша – це говорить про захований депресивний стан або схильність до депресивного стану. Багато штрихів, ліній – ознака тривоги, нестійкість до стресових станів, завищений рівень тривоги. Якщо контур підкреслений – підліток контролює свої емоції. Якщо тварина живе одна, якщо її ніхто не любить – це ознака того, що дитина самотня, відчуває потребу у спілкуванні, емоційному контакті. Якщо тварина хворіє або помирає – дитина має схильність до депресій, має страх смерті [54].

Отже, при діагностиці схильності до делінквентної поведінки необхідно враховувати всі чинники та фактори, що впливають на таку поведінку: роль сім'ї (батьків) у вихованні підлітка, соціально-економічне становище родини, рівень моральної свідомості підлітка, рівень адаптації у соціумі тощо. Також слід проаналізувати психологічні особливості особистості: рівень самооцінки та самоповаги, схильність до агресивних станів, наявність або відсутність самоконтролю, особливості емоційно-вольової сфери, рівень інтелектуальних здібностей, схильність до ризикованої поведінки тощо.

## **2.2. Програма соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків**

Узагальнюючи наукові праці [1, 5, 6, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 29, 32, 33, 37, 41, 49, 51, 53, 58, 60], виділимо низку методів профілактичної роботи із запобігання делінквентної поведінки підлітків:

- консультативна бесіда;
- спостереження;
- лекція;
- дискусія;
- тренінг;
- відеолекторій;

- профілактичне втручання;
- інтерактивні заняття;
- тематичні тижні;
- залучення до гурткової та волонтерської діяльності.

Разом з тим, соціальний педагог повинен володіти ґрунтовними теоретичними знаннями з вікової психології, фізіології підлітків, мати навички комунікативного спілкування, вміти налагодити доброзичливий контакт з підлітком.

Робота соціального педагога з підлітком, що схильний до делінквентної поведінки (або вже скоїв факт правопорушення) починається з первинної бесіди. На цьому етапі соціальний педагог налагоджує контакт з дитиною, адже для плідної подальшої роботи повинен викликати у підлітка довіру, створити атмосферу безпеки і відвертості. Соціальний педагог має пам'ятати, що не можна говорити занадто довгими монологами, треба витримувати паузи, щоб підліток мав можливість відповісти на поставлені питання. Тон розмови не має бути повчальним, не повинно бути психологічного тиску, підліток повинен мати можливість аргументувати і довести свою точку зору.

Під час первинної або другої бесіди соціальний педагог має вивчити особистість підлітка. Ми пропонуємо наступний план вивчення особистості: укладається таблиця з низкою питань, які соціальний педагог має проаналізувати для складання всебічної характеристики підлітка: умов проживання у сім'ї, рівня соціальних контактів, психологічних особливостей тощо. Дані збираються при розмові з дитиною, а також під час спілкування з батьками, класним керівником, заступником директора з виховної роботи. Приклад наведений у таблиці 3.1

Таблиця 3.1

## Соціально-педагогічне вивчення особистості підлітка

№ з/п	Відомості про підлітка
1	Вік, місце проживання
2	Стан здоров'я, загальний розвиток
3	Умови проживання – дані про батьків, їх місце роботи, житлово-

## Продовження таблиці 3.1.

	побутові умови родини, взаємовідносини між батьками
4	Рівень навчальних досягнень, хист до окремих дисциплін
5	Чи виконує підліток суспільно-корисні доручення?
6	У яких гуртках та спортивних секціях займається
7	Які порушення дисципліни у закладі освіти?
8	Друзі і коло друзів, які інтереси зв'язують, чи багато близьких друзів
9	Які є здібності, схильності
10	Особливості психічного стану (збудженість, врівноваженість, апатія)
11	Чи обізнаний у навичкам культури поведінки, спілкування
12	Чи зв'язне мовлення, чи розвинена пам'ять, увага
13	Чи є плани на майбутнє (професія)
14	Як дитина проводить свій вільний час
15	Чи читає книги. Які?
16	Як ставиться до тварин
17	З якого віку викладачі характеризують дитину як важковиховувану
18	Які є позитивні (негативні) риси у дитини
19	До яких правопорушень схильна дитина

На основі даного соціально-педагогічного вивчення складається індивідуальна карта обліку учня і розробляється комплексна профілактична програма, яка може містити тренінги, лекції, бесіди, консультації тощо. Дуже важливо залучити дитину до відвідування гуртків, факультативів та спортивних секцій.

Для профілактики делінквентної поведінки підлітків нами запропонована наступна програма, яка спрямована на запобігання та подолання соціально-небажаних вчинків дитини. Тренінгова програма розрахована на дванадцять занять тривалістю 45 хвилин. Група складається з 10 – 15 учнів віком від 15 до 18 років, у яких в результаті попередньої діагностики виявилась схильність до правопорушень (або факт правопорушення вже мав місце). Зміст профілактичної програми «Кроки до гармонії» наведений у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Структура тренінгової програми із соціальної профілактики  
делінквентної поведінки підлітків «Кроки до гармонії»

Номер заняття	Тема тренінгового заняття	Час проведення
------------------	---------------------------	-------------------

## Продовження таблиці 3.2.

1	Знайомимось. Розкриваємо індивідуальні здібності	45 хв.
2	Формуємо позитивне ставлення до себе, усвідомлюємо власне «Я»	45 хв.
3	Долаємо власні недоліки	45 хв.
4	Будемо толерантними до інших	45 хв.
5	Вчимось спілкуванню	45 хв.
6	Здорові звички	45 хв.
7	Відповідальна поведінка	45 хв.
8	Долаємо конфлікти, розвиваємо комунікативні навички	45 хв.
9	Вивчаємо свої права та обов'язки. Я і закон	45 хв.
10	Вчимось виявляти турботу та співчуття	45 хв.
11	Долаємо негативні соціальні явища	45 хв.
12	Розвиваємо якості лідера	45 хв.

**Мета та завдання тренінгової профілактичної програми:**

- допомогти учням розкрити власні індивідуальні здібності, знайти свої «сильні» сторони;
- сформуванню почуття власної гідності, сприяти підвищенню власної самооцінки та впевненості у собі;
- підвищити рівень моральної та правової культури, визначити права та обов'язки громадянина;
- навчити учнів розпізнавати емоції, керувати емоціями, долати агресивні реакції;
- сформуванню навички ефективного спілкування, толерантного відношення до оточуючих, з'ясувати методи вирішення конфліктних ситуацій;
- навчити учнів долати негативні соціальні явища, прищепити принципи здорового способу життя;
- допомогти дітям повірити у власний успіх, розвинути лідерські здібності, усвідомити власну значущість.

**Очікувані результати тренінгової профілактичної програми:**

- підліток має навички групової взаємодії;
- підліток контролює свою поведінку, може стабілізувати свій емоційний стан;
- підліток знає та використовує на практиці ефективні та конструктивні



способи розв'язання конфлікту;

- підліток вміє аналізувати власні та чужі вчинки;
- підліток може самостійно обрати модель безпечної соціальної поведінки;
- підліток уникає виникнення різних форм залежності, розуміє наслідки адиктивних станів;
- підліток має сформоване почуття відповідальності за власні вчинки, дотримується загальноприйнятих моральних цінностей.
- підліток може адекватно оцінити свої сильні та слабкі сторони; має досвід лідерської поведінки;
- підліток залучений до гурткової діяльності.

### **Методи, що будуть використовуватись у роботі:**

- диспут;
- дискусія;
- лекція;
- ситуативні вправи;
- руханки;
- театралізована постановка;
- інтерактивна гра;
- мозковий штурм;
- бесіда.

### **Заняття 1. Знайомимось. Розкриваємо індивідуальні здібності**

*Мета:* окреслити зміст тренінгової програми, познайомити учасників тренінгу між собою, зняти емоційну напругу, розвинути комунікативні навички, допомогти усвідомити кожному учаснику тренінгу власну значущість, надати допомогу у визначенні підлітками своїх бажань та мрій.

*Завдання:* створити атмосферу психологічного комфорту, сформувавши мотивацію до самопізнання, саморозвитку, розкрити індивідуальні здібності кожного учасника тренінгу, допомогти побудувати життєві перспективи, допомогти процесу самопізнання.

*Очікувані результати:* підлітки розуміють власну значущість, можуть назвати свої переваги та недоліки, перелічують свої «сильні» сторони.

## **Заняття 2. Формуємо позитивне ставлення до себе, усвідомлюємо власне «Я».**

*Мета:* розвинути власну «я-концепцію», сформувати вміння виражати власну позицію, навчити позитивно відноситись до себе та оточуючих, сприяти усвідомленню життєвих цінностей, розширити знання про загальнолюдські цінності.

*Завдання:* розвинути самоповагу, викликати інтерес до вивчення свого внутрішнього світу, самопізнання, сприяти усвідомленню власної унікальності, несхожості з іншими, допомогти створити образ Я-ідеального.

*Очікувані результати:* підліток вміє виділяти якості, що відрізняють його від оточуючих; активно займається процесом самопізнання, усвідомлює свою соціальну значущість, цінує своє життя, може окреслити та перелічити свої життєві цінності.

## **Заняття 3. Долаємо власні недоліки.**

*Мета:* сформувати вміння приймати себе та оточуючих, вільно виражати свої негативні та позитивні почуття, допомогти дітям виявити власні недоліки і сформувати правила їх подолання.

*Завдання:* розвинути навички позитивного мислення, відпрацьовувати методи боротьби з власними недоліками, навчити адекватно реагувати на критику та зауваження, допомогти підлітку повірити у себе.

*Очікувані результати:* підліток усвідомлює свою унікальність, визначає свої переваги та недоліки, сприймає конструктивну критику, має навички позитивного ставлення до себе.

## **Заняття 4. Будемо толерантними до інших.**

*Мета:* сформувати у здобувачів освіти поняття толерантності; навчити поважати один одного, удосконалити вміння доброзичливого спілкування.

*Завдання:* ознайомити здобувачів освіти з поняттями «толерантність», «толерантна поведінка»; навчити працювати у команді; сформувати навички

толерантного спілкування, навчити спілкуватися на принципах взаємної поваги та взаємного порозуміння.

*Очікувані результати:* підліток має власне розуміння поняття «толерантність», може самостійно оцінити ступень своєї толерантності, вміє у неагресивній формі виражати свої негативні почуття, має навички доброзичливого спілкування.

### **Заняття 5. Вчимося спілкуванню.**

*Мета:* сформувати навички успішного спілкування, навчити активно слухати співрозмовника; домовлятися, порозумітися зі співрозмовником; навчити захищати свої думку не ображаючи співрозмовника.

*Завдання:* розширити знання про STEPS (п'ять кроків ефективного спілкування), ознайомити з поняттям особистого простору, відпрацювати навички міжособистісної комунікації в різних ситуаціях.

*Очікувані результати:* підліток знає і активно використовує на практиці механізми ефективного спілкування, не порушує особистий простір інших людей, використовує алгоритм успішного спілкування у різних повсякденних ситуаціях; вміє захистити свою точку зору, коректно та толерантно відмовити співрозмовнику у разі необхідності.

### **Заняття 6. Здорові звички.**

*Мета:* ознайомити здобувачів освіти з принципами здорового способу життя; сформувати здорові звички; показати негативний вплив шкідливих звичок на здоров'я людини; сформувати уявлення про цінність життя.

*Завдання:* розширити знання про здоровий спосіб життя; розкрити питання негативного впливу на здоров'я людини вживання алкогольних та психотропних речовин; дізнатися про захворювання, що передаються статевим шляхом.

*Очікувані результати:* підліток дотримується режиму дня, що відповідає фізіологічним та біологічним ритмам людини; знає про переваги здорового способу життя та пагубний вплив наркотичних речовин на здоров'я людини; усвідомлює ризики раннього статевого життя, перелічує шляхи зараження

такими захворюваннями як СНІД, туберкульоз, гепатит С.

### **Заняття 7. Відповідальна поведінка.**

*Мета:* сформувати у підлітків почуття особистої відповідальності за свої вчинки; надати допомогу в усвідомленні поняття «ризик», «ризикований вчинок», «невиправданий ризик»; навчити примати рішення, розмірковувати виважено, не вчиняти імпульсивний дій; сформувати почуття власної гідності, навчити прогнозувати різноманітні життєві ситуації.

*Завдання:* навчити правилам поведінки у ситуаціях, що погрожують життю та здоров'ю, сприяти усвідомленню того, що кожна людина повинна відповідати за свої вчинки; відпрацювати навички відмови; розвинути впевненість у собі та своїх діях; сприяти усвідомленню того, що наші вчинки матимуть вплив на майбутнє життя.

*Очікувані результати:* підліток може відповідати за свої вчинки; розуміє про недопустимість невиправданого ризику; вміє відмовляти одноліткам; знає, усвідомлює цінність власного життя; здатен долати труднощі і знаходити внутрішній ресурс для цього.

### **Заняття 8. Долаємо конфлікти, розвиваємо комунікативні навички.**

*Мета:* поглибити знання здобувачів освіти про конфлікт, шляхи розв'язання конфліктів, навчити принципам поведінки у конфліктних ситуаціях; виховувати доброзичливе ставлення до оточуючих.

*Завдання:* ознайомити підлітків з позитивними та негативними сторонами конфлікту; відпрацювати навички поведінки у різних конфліктних ситуаціях; сприяти усвідомленню того, що конфлікт краще залагодити, уникнути, ніж розпалювати.

*Очікувані результати:* підліток знає і застосовує на практиці способи ефективного вирішення конфліктних ситуацій; знаходить конструктивні методи вирішення конфлікту; вміє спілкуватися толерантно та доброзичливо.

### **Заняття 9. Вивчаємо свої права та обов'язки. Я і закон.**

*Мета:* ознайомити підлітків зі своїми правами та обов'язками громадянина, сформувати правовий світогляд; допомогти усвідомити

відповідальність за свою поведінку; навчити захищати свої права; виховати правову культуру; роз'яснити наслідки протиправної, протизаконної поведінки.

*Завдання:* розповісти про Конвенцію ООН «Про права дитини», розширити знання про поняття «правопорушення», «злочин», «кримінальна відповідальність», адміністративна відповідальність; сприяти усвідомленню відповідальності за скоєні протиправні вчинки; відпрацювати способи запобігання протиправної поведінки; закріпити вміння захищати свої права.

*Очікувані результати:* підліток може проаналізувати текст Конвенції ООН «Про права дитини», розуміє цінність дотримання Закону, вміє захистити свої права та знає, до кого звернутися за допомогою у разі необхідності; усвідомлює особисту адміністративну та кримінальну відповідальність у випадку скоєння злочину.

### **Заняття 10. Вчимося виявляти турботу та співчуття.**

*Мета:* сформувати уявлення про емоції та почуття; розглянути способи виявлення почуттів, розвинути вміння співпереживати та співчувати; навчити толерантно виказувати свої негативні емоції.

*Завдання:* розширити знання про види емоцій, навчити контролювати власні емоції; відпрацювати навички правильного висловлювання почуттів; розвинути комунікативні навички.

*Очікувані результати:* підліток знає класифікацію емоцій; вміє співчувати іншим; має здатність ставити себе на місце інших, розпізнає способи невербального вираження почуттів.

### **Заняття 11. Долаємо негативні соціальні явища.**

*Мета:* попередити соціально небажані вчинки дитини; сформувати почуття самоповаги; роз'яснити про взаємозв'язок негативних соціальних явищ та протиправних дій; надати допомогу у визначенні мотивів поведінки; навчити контролювати власні емоції.

*Завдання:* сприяти адекватній самооцінці своєї особистості; посилити «Я-концепцію», навчити робити вибір й приймати власні рішення; опанувати навички подолання негативних соціальних явищ, навчити самомотивації.

*Очікувані результати:* підліток може відстояти свою точку зору, не порушуючи прав інших; вміє протистояти негативним соціальним явищам; розуміє, що за кожен свій вчинок несе особисту відповідальність.

### **Заняття 12. Розвиваємо якості лідера.**

*Мета:* розширити знання про лідерські якості, визначити функції лідера, проаналізувати риси характеру, якими повинен володіти лідер; розвинути лідерські якості у підлітків; навчити підлітків брати відповідальність за себе та інших.

*Завдання:* навчити підлітків оцінювати власні лідерські якості; сприяти усвідомленню принципів лідерської поведінки; розвинути організаторські здібності, надати приклади поведінки лідера.

*Очікувані результати:* підліток оцінює рівень своїх лідерських якостей, аналізує свої позитивні та негативні риси характеру; має досвід лідерської поведінки; визначає стратегії поведінки лідера.

Отже, дана програма профілактики делінквентної поведінки здобувачів освіти професійно-технічних навчальних закладів повинна попередити соціально небажані вчинки підлітків, сформувані почуття власної гідності, сприяти розкриттю «Я-концепції», навчити поважати цінність закону для суспільства, дотримуватись загальноприйнятих норм поведінки, виробленню власної моделі поведінки.

Головна мета – знизити ймовірність виникнення делінквентної поведінки. І саме для цього необхідно позбавити підлітка страху, тривоги, агресивної поведінки; допомогти усвідомити, що виявляти свої почуття не соромно, головне правильно розпізнавати емоції, керувати ними, направляти в бажане русло. Підліток повинен усвідомити власну цінність, розвинути почуття власної гідності, навчитись поважати себе, приймати. Необхідно допомогти підлітку зробити його внутрішній світ гармонійним, навчити позитивному ставленню до себе та оточуючих. На це і спрямована наша програма.

Для соціально-педагогічної роботи з учнями ПТНЗ, що схильні до делінквентної поведінки (або мають факт правопорушення) нами була

розроблена пам'ятка для педагогічних працівників. Адже, саме педагог, в першу чергу класний керівник, майстер виробничого навчання, керівник гуртка, повинен допомогти дитині соціалізуватися, подолати труднощі в адаптації, сприяти побудові гармонійного світу дитини, відновленню її внутрішніх ресурсів. Саме педагог повинен відшукати причину делінквентної поведінки підлітка і використати весь свій педагогічний вплив, досвід, потенціал, творче натхнення для відновлення нормотипової поведінки дитини.

Пам'ятка для педагогів при роботі з підлітками, схильними до  
делінквентної поведінки

**1. Оточіть дитину увагою, встановіть емоційний контакт.** Покажіть дитині її значущість (часто дитина скоює делінквентні вчинки від недостатньої уваги з боку дорослих. І саме порушенням дисципліни, грубістю, зухвалими вчинками намагається привернути увагу до себе. Отже, надайте дитині цю увагу. Невимушено обійміть; ще раз, особисто для неї, поясніть, як виконувати завдання; спитайте, що саме запам'яталось на уроці, чому).

**2. Попрохайте дитину виконати ваше доручення** (будь-яке, полити квіти, наприклад, або віднести атласи до бібліотеки. Цим ви покажете дитині її значущість, приналежність до певної соціальної групи).

**3. Захистить дитину.** Якщо інший педагог або учень несправедливо поставився до неї, образив (навіть якщо дитина сама спровокувала конфлікт), не ігноруйте, встаньте на захист. Дайте дитині відчувати, що вона не сама, що завжди може розраховувати на підтримку та допомогу.

**4. Не критикуйте дитину.** Навіть якщо її поведінка відхиляється від норми. Навіть якщо дитина вживає психотропні речовини, здійснює крадіжки, бреше, проявляє агресію, лінується, вчиняє протиправні дії, має потяг до втеч. Доброзичливо, спокійно поясніть негативний вплив наркотичних речовин на здоров'я людини, розкажіть про види відповідальності за скоєні правопорушення, навчіть адекватно виражати свої почуття, стримувати агресивний стан. Але не критикуйте. Наголосіть на тому, що погана не сама дитина, а її вчинок.

**5. Поважайте дитину.** Підлітковий вік характеризується такими якостями як самоствердження, пошук свого місця у цьому житті, визначення своєї соціальної ролі. Для підлітка дуже важливо відчувати повагу до себе, спілкуватись за принципом «рівний рівному». Уникайте авторитарного стилю спілкування. Дитина підліткового віку дуже гостро реагує на приниження, замикається у собі або навпаки починає проявляти агресію.

**6. Завжди будьте чесними з дитиною.** Розкажіть про свої емоції, будьте відвертими. Підлітки завжди помічають лицемірство, втратити довіру дитини дуже легко, а завоювати її наново дуже важко.

**7. Невимушено поцікавтесь особистим життям дитини** – спитайте про батьків, про взаємовідносини у родині, про плани на майбутнє, мрії. Дайте підлітку зрозуміти, що ви завжди поруч.

**8. Завжди давайте дитині ще один шанс.** Вмійте прощати. Якщо підліток навіть образив вас, здійснив поганий вчинок. Дайте можливість вчитися на власних помилках. Не знецінюйте дитину.

**9. Дайте зрозуміти, що з вами можна говорити на будь які питання.** Навіть на ті теми, які здаються дитині незручними, соромними. Але зберігайте конфіденційність. Не обговорюйте такі розмови з іншими педагогічними працівниками або батьками підлітка. Адже підліток вам довіряє.

#### **10. Будьте зразком здорової поведінки.**

Отже, проблема профілактики та корекції делінквентної поведінки підлітка є дуже актуальною в умовах професійно-технічної освіти. Період навчання в ПТНЗ збігається з часом переходу від дитинства до дорослого життя. І саме у цьому віці остаточно формуються життєві цінності, виробляється свій власний життєвий стиль, світогляд. Підліток починає розуміти, що за будь-який вчинок несе особисту відповідальність, що ніхто, крім нього не побудує його майбутнє, але не завжди може самостійно віднайти внутрішній ресурс для реалізації своїх планів, не завжди обирає правильний стиль поведінки. Тому головна задача соціального педагога – вчасно допомогти, скерувати, направити.



Старший підлітковий вік характеризується підвищеною збудливістю, емоційністю, імпульсивністю; дитина не завжди може керувати своїми емоціями, виважено мислити, часто виникає ймовірність делінквентної поведінки. Тому дуже важливо займатися профілактикою правопорушень саме у цьому віці.

Сама програма повинна складатися з діагностики схильності до делінквентної поведінки з її подальшим аналізом та низки тренінгових занять, спрямованих на формування активної життєвої позиції; зміцнення психологічного та психічного здоров'я підлітка; корекції дезадаптивної поведінки; попередження негативних соціальних явищ, розвиток лідерських якостей; вміння ефективно спілкуватися та вирішувати конфлікти, проявляти толерантність, співчуття.

## ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та дослідження методів і технологій профілактики делінквентної поведінки підлітків; розкрита сутність делінквентної поведінки підлітків, її види, причини виникнення та форми прояву; проаналізований закордонний та вітчизняний досвід профілактики делінквентної поведінки підлітків; окреслені вікові особливості дітей підліткового віку; визначена діяльність соціального педагога з профілактики делінквентної поведінки підлітків в умовах професійно-технічної освіти; описана методика дослідження схильності до делінквентної поведінки; складена програма соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків. За результатами здійсненої роботи нами були отримані наступні висновки.

Делінквентна поведінка – це така поведінка, яка завжди відхиляється від загальноприйнятих норм, є асоціальною, протиправною; загрожує благополуччю людей. Часто її кінцевим результатом стає злочин.

До делінквентних вчинків можна віднести адміністративні правопорушення (порушення правил дорожнього руху, мілке хуліганство, крадіжки, лихослів'я, паління у заборонених місцях), дисциплінарні проступки (шкільні прогули без поважних причин, порушення правил поведінки), злочин (шахрайство, вандалізм, нанесення тілесних ушкоджень).

Факторами делінквентної поведінки є:

- психофізіологічні (порушення у роботі центральної нервової системи, психічні захворювання, затримка психічного розвитку, тип особистості тощо);
- похибки у сімейному вихованні (гіперопека або нестача батьківської любові, дефіцит уваги, жорстоке фізичне та психологічне поводження з дітьми, відсутність матері чи батька, алкоголізм батьків, постійні конфлікти між членами подружжя тощо);
- психологічна неграмотність та байдужість з боку педагогічних

працівників (неспроможність вчителя компенсувати підлітку брак уваги у сім'ї, ігнорування фактів цькування дитини з боку однолітків, «навішування ярлика» нездібного учня, неврахування фізіологічних та психологічних вікових особливостей дитини під час побудови виховного процесу);

- негативний вплив навколишнього середовища (наприклад, компанії девіантних однолітків, руйнуючий вплив Всесвітньої мережі Internet);

- соціальна дезадаптація – невпевнений у собі підліток, з неадекватною, а часто з заниженою самооцінкою, переконаний, що самоствердитися, стати соціально-прийнятим у колі однолітків можна лише за умови скоєння правопорушення, адже тоді він буде здаватися сміливим, отримає повагу серед однолітків. Разом з тим – такі вчинки ситуативні – підліток не відчуває відповідальності за скоєння правопорушення.

Існує три ланки профілактичних заходів щодо профілактики делінквентної поведінки підлітків. На первинному рівні профілактики правопорушень ключову роль відіграє фігура педагога, а саме його вміння визначити психологічні особливості підлітка, використати потенціал дитини у виховній роботі, відчути емоційний стан кожного учня, допомогти дитині розвинути свої почуття, життєві навички. Первинна профілактика повинна забезпечити визначенню дитиною своєї «Я-концепції»; навчити керувати своєю поведінкою, вести здоровий спосіб життя, розрізняти нормотипову поведінку від асоціальної.

На етапі вторинної профілактики здійснюється діяльність з підтримки підлітків, які вже скоїли незначне правопорушення. Основне завдання – не допустити вчинення повторного правопорушення, допомогти підлітку повернутися до нормотипової поведінки, запобігти подальшій дезадаптації. Спеціаліст повинен здійснювати свою роботу з великою чуйністю до дитини, не відхиляючись від моральних норм, з готовністю завжди прийти на допомогу.

Третинна профілактика полягає у реабілітації неповнолітнього правопорушника. Її мета – усунення причин кримінальної поведінки. Вона зазвичай проводиться у спеціалізованих ресурсних та реабілітаційних центрах,

у клініках, дружніх до молоді, анонімних кабінетах.

Загалом, профілактична робота спрямована на формування позитивної самосвідомості у підлітків, ціннісного відношення до свого здоров'я, навичок контролю своєї поведінки, розвиток комунікаційних навичок, стресостійкості, критичного мислення, захисту своїх прав та інтересів, правової обізнаності. Значне місце у профілактичній діяльності займає залучення дитини до суспільно-корисної праці, участь у різноманітних гуртках та секціях за інтересами, системні спортивні заняття тощо.

Робота соціального педагога закладу професійно-технічної освіти повинна бути спрямована на:

- 1) здійснення патронажу учнів, схильних до правопорушень;
- 2) забезпечення допомоги та соціального захисту;
- 3) надання консультації батькам, педагогічним працівникам щодо особливостей роботи з підлітками, схильними до девіацій;
- 4) встановлення посередництва та захисту інтересів дитини у відповідних інстанціях;
- 5) сприяння вихованню моральних цінностей дитини.

При діагностиці схильності до делінквентної поведінки необхідно враховувати всі чинники та фактори, що впливають на таку поведінку: роль сім'ї (батьків) у вихованні підлітка, соціально-економічне становище родини, рівень моральної свідомості підлітка, рівень адаптації у соціумі тощо. Також слід проаналізувати психологічні особливості особистості: рівень самооцінки та самоповаги, схильність до агресивних станів, наявність або відсутність самоконтролю, особливості емоційно-вольової сфери, рівень інтелектуальних здібностей, схильність до ризикованої поведінки тощо.

Також соціальний педагог повинен володіти ґрунтовними теоретичними знаннями з вікової психології, фізіології підлітків, мати навички комунікативного спілкування, вміти налагодити доброзичливий контакт з підлітком.

Для вивчення особистості підлітка нами запропонований план вивчення

особистості: спеціальна таблиця з низкою питань, які соціальний педагог має проаналізувати для складання всебічної характеристики підлітка: умов проживання у сім'ї, рівня соціальних контактів, психологічних особливостей тощо.

На основі даного соціально-педагогічного вивчення складається індивідуальна карта обліку учня і розробляється комплексна профілактична програма, яка може містити тренінги, лекції, бесіди, консультації тощо. Дуже важливо залучити дитину до відвідування гуртків, факультативів та спортивних секцій.

Також нами була запропонована програма профілактики делінквентної поведінки підлітків, яка спрямована на запобігання та подолання соціально-небажаних вчинків дитини. Мета нашої профілактичної програми – допомогти учням розкрити власні індивідуальні здібності, знайти свої «сильні» сторони; сформувати почуття власної гідності, сприяти підвищенню власної самооцінки та впевненості у собі; підвищити рівень моральної та правової культури, визначити права та обов'язки громадянина; навчити учнів розпізнавати емоції, керувати емоціями, долати агресивні реакції; сформувати навички ефективного спілкування, толерантного відношення до оточуючих, з'ясувати методи вирішення конфліктних ситуацій; навчити учнів долати негативні соціальні явища, прищепити принципи здорового способу життя; допомогти дітям повірити у власний успіх, розвинути лідерські здібності, усвідомити власну значущість.

Також нами були розроблені рекомендації педагогічним працівникам, які працюють з делінквентними підлітками. Адже, саме педагог, в першу чергу класний керівник, майстер виробничого навчання, керівник гуртка, повинен допомогти дитині соціалізуватися, подолати труднощі в адаптації, сприяти побудові гармонійного світу дитини, відновленню її внутрішніх ресурсів. Саме педагог повинен відшукати причину делінквентної поведінки підлітка і використати весь свій педагогічний вплив, досвід, потенціал, творче натхнення для відновлення нормотипової поведінки дитини.

Старший підлітковий вік характеризується підвищеною збудливістю, емоційністю, імпульсивністю; дитина не завжди може керувати своїми емоціями, виважено мислити, часто виникає ймовірність делінквентної поведінки. Тому дуже важливо займатися профілактикою правопорушень саме у цьому віці.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антон Макаренко: Харківська трудова колонія ім. М. Горького (в документах і матеріалах 1926 - 1928 рр.) /Автори-укладачі: І. Ф. Кривонос, Н. М. Тарасевич, А. В. Ткаченко; за ред. дійсного члена АПН України І. А. Зязюна. Київ : Педагогічна думка, 2008. 352 с.
2. Бедлінський О. І. Конструювання як провідна діяльність підліткового віку. Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. В. О. Моляко. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2010. Т. 12. Вип. 10. Част. II С. 52 –59.
3. Бедлінський О.І. Проблема періодизації підліткового віку у сучасному суспільстві. Практична психологія та соціальна робота. 2011. № 2 (143). С. 49 – 54.
4. Бедлінський О. І. Психологічні особливості організації провідної діяльності підлітків : навч. посіб. О. І. Бедлінський, В. О. Бедлінський. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. 136 с.
5. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка : схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
6. Богомолова М.Ю. Делінквентна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема. Збірник наукових праць «Педагогічні науки», 2011.
7. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи: монографія. Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 340 с.
8. Вікова фізіологія та шкільна гігієна : навч.-метод. посібник / укладач Любов Корінчак. Умань : ВПЦ «Візаві», 2018. 320 с.
9. Вікова періодизація та вікова класифікація / В. М. Поліщук . *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки. 2017. Вип. 1(2). С. 103 –108.

10. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.
11. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 193 с.
12. Декларація прав дитини. Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р.
13. Дічек Н. А.С. Макаренко і проблема «морально дефективного дитинства» в ранньорадянський період. Рідна школа. 2013 №1-2. С. 15 – 22
14. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
15. Завацька Л.М. Технології професійної діяльності соціального педагога. Навчальний посібник для ВНЗ. Київ : Видавничий Дім "Слово", 2008. 240 с.
16. Заверико Н. Особливості соціалізації підлітків і молоді в сучасних умовах / Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2005. №. 1. С. 30-35.
17. Заверико Н.В. Підготовка соціального педагога: зміст та головні напрями / Соціалізація особистості. За ред. А.Й. Капської. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 1999. С. 11 – 17.
18. Заверико Н. В. Соціальна педагогіка: навчальний посібник. К.: Видавничий Дім «Слово. 2011.
19. Заверико Н. В. Соціально-педагогічна корекція: розвиток поняття в історичній перспективі / Вісник ЗНУ : збірник наукових праць. Педагогічні науки. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 2. С. 60-64.
20. Заверико Н. В. Соціально-педагогічна підтримка підлітків у притулку для неповнолітніх. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки.* Запоріжжя, 2009. № 2. С. 77-80.



21. Заверико Н.В. Соціально-педагогічна робота з молоддю у конфлікті з законом. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. 2014. № 4. С. 22-26.
22. Заверико Н.В. Соціально-педагогічні технології профілактики адиктивної поведінки / Підготовка соціальних працівників /соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 30-31 жовтня 2003р., м. Черкаси. : наукове видання. Черкаси: Черкаський національний університет, 2004.
23. Заверико Н. В. Теоретичні засади соціально-педагогічної технології роботи з підлітками. *Науковий часопис : Соціологія. Соціальна робота. Управління* : зб. наук. пр. К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. Серія 11. № 2. С. 80 – 86.
24. Заверико Н. В. Технології соціально-педагогічної діяльності / Соціальна педагогіка : теорія і технології : підручник / за ред. І. Д. Зверевої. Київ : Центр навчальної літератури, 2006.
25. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.12.1995 р. за поточною редакцією від 09.02.2017 р.
26. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 за поточною редакцією від 24.09.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>.
27. Закон України «Про професійно-технічну освіту» Редакція від 01.01.2015 за поточною редакцією від 01.07.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>.
28. Зарубіжний досвід профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Київ: Ю. Мураненко. Психологічний часопис. 2019. № 2. С. 85 – 98.
29. Збірник корекційних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів / Укладач : Сиско Н.М. Хмельницький, НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області, 2014. 473 с.
30. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання: Навчальний посібник / Н. Ю. Максимова, Л. А. Мороз, Л.І. Мороз, С. І. Яковенко. За ред. С. І. Яковенка. Київ : КЮІ КНУВС, 2005. 200 с.
31. Клішевич Н. Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис. на здобуття

наук. ступеня к.пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка. Київ, 2011. 235 с.

32. Клочан Ю. В. Соціально-педагогічна профілактика делінквентної поведінки учнівської молоді : сутність, методи, форми / Ю. В. Клочан. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна". 2015. № 11. С. 75 – 79.
33. Клочко О. О. Соціально-педагогічна профілактика делінквентної поведінки : навчально-методичний комплекс для студентів спеціальностей «Соціальна педагогіка»; «Соціальна робота». Суми : ФОП Цьома С. П., 2017. 93 с.
34. Комісова Т. Є. Вікова анатомія та фізіологія людини : навчальний посібник. Харків: ФОП Петров В. В., 2021. 112 с.
35. Конвенція ООН про права дитини (ратифікована Постановою ВР №789-ХІІ (789-12) від 27 лютого 1991 р.). URL: [www.zakon.rada.gov.ua](http://www.zakon.rada.gov.ua).
36. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
37. Корекційна робота з учнями професійно-технічних навчальних закладів з профілактики девіантної поведінки. Збірник корекційних програм / укладач В.В. Войтко. Кропивницький : КЗ «КОШПО імені Василя Сухомлинського», 2017. 140 с.
38. Котловий С. А. Формування соціального досвіду безконфліктної поведінки в учнів професійного ліцею : монографія / С.А. Котловий, Л.О. Котлова. Житомир : Вид-во ЖДУ імені І.Франка, 2018. 273 с.
39. Котловий С.А. Конфліктні форми поведінки та причини їх виникнення в учнів професійно-технічних навчальних закладів. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми*. Зб. наук. пр. Випуск 27 / Редкол. : І.А. Зязюн (голова) та ін. Київ – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2011. С.122 – 128.

40. Лещук Н. О. Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді : навч. посіб. / Н. О. Лещук, Ж. В. Савич, О. А. Голоцван, Я. М. Сивохоп. Київ, 2014. 136 с
41. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
42. Мураненко К. Ю. Організація системи профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2019. Том I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. №53. С. 81–86.
43. Осадчук Н.І., Сергета І. В.О. Фізичний розвиток дітей і підлітків та сучасні підходи до оцінки його гармонійності : Монографія. Вінниця, 2014. 188с.
44. Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник / Р.В.Павелків. Вид. 2-е, стер. Київ : Кондор, 2015. 469 с.
45. Пальчевський С. С. Педагогіка : навч. посіб. Київ : Каравела, 2007. 576 с.
46. Пожидаєва О. В. Складові професійної характеристики соціального педагога. *Соціальна робота в Україні : теорія і практика : наук. метод. журнал.* 2014. №1/2. С. 66–72.
47. Полілуєва І. Особливості емоційно-вольової регуляції спортивно-художньої діяльності у підлітковому віці : дис. на здобуття наук. ступеня к.пед. наук : 053. Харків, 2018. 235 с.
48. Положення про психологічну службу у системі освіти України (наказ МОНУ від 22.05.2018 № 509 (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 31 липня 2018 року за №885/32337)).
49. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.- метод. посібник / укл. Лариса Мафтин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 368 с.
50. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх у педагогічній творчості А. С. Макаренка / Н. В. Мотунова. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* 2013. № 7(2). С.

216 – 223.

51. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) / авт. кол.: О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор. : В. Г. Панок, Ю. А. Луценко. Київ : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014.
52. Рева М. М. Особливості життєвої перспективи в підлітковому та юнацькому віці. Психологія і особистість. Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені ГС Костюка, Полтавський державний педагогічний університет імені ВГ Короленка, 2015. С. 126 – 139.
53. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки : курс лекцій з презентацією навч. посіб. для студ. і магістр. спец-тей «Соц. робота» і «Соц. педагогіка». Полтава : ПНПУ, 2016 р. 110 с.
54. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-е вид., доп. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.
55. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді : за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» : моногр. / О. М. Балакірєва, Т. В. Бондар та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірєва ; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. 127 с.
56. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І.Д. Зверєвої. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 336 с.
57. Соціально-педагогічна діяльність в умовах трансформації суспільства : теоретичні та прикладні проблеми : монографія / С. П. Архипова, Т. М. Десятов, І. І. Курляк, Л.І.Міщик, Г.Я.Майборода та ін. ; за заг. ред. С. П. Архипової. Черкаси : ФОП Гордієнко Є.І., 2014. 235 с.

58. Танкова Д. В. Соціально-педагогічна діяльність з профілактики делінквентної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти засобами інтерактивного театру. *Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи* : матеріали міжвуз. дистанц. студ. наук.-практ. конф. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; за ред. М. П. Васильєвої. Харків : ХНПУ, 2020. С. 114 – 116.
59. Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти ХХІ століття : матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 березня 2018 року, м. Суми). Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. 284 с.
60. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.
61. Типи психосоціального розвитку в підлітково-юнацькому віці / А. В. Шамне. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 1(1). С. 269 – 275. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp\\_2014\\_1\(1\)\\_\\_52](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2014_1(1)__52)
62. Токарева Н. М. Моделювання особистісних конструктів підлітків у вимірах освітнього простору: монографія. Кривий Ріг, 2015. 446 с.
63. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психологопедагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг, 2014. 309 с.
64. Токарева Н. М., Шамне А. В. Основи вікової психології. Навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2013. 283 с
65. Фіцула М. М., Парфанович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навчально-методичний посібник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 432 с.
66. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
67. Цінність життя підлітка: світоглядні орієнтири : Монографія / В.М. Шахрай

(Ред.), Т.Ф. Алексєєнко, Л.В. Гончар, Л.В. Канішевська, Р.В. Малиношевський. Київ, 2019. 136 с.

68. Чубук Р. В. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 348 с.
69. Чуносів М. О. Класифікація видів делінквентної поведінки як теоретична проблема. *Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво*. 2013. № 11. С. 158 – 161.

## ДОДАТКИ

### Додаток А

Методика оцінки соціально-психологічної адаптованості, К. Роджерс і Р.

Даймонд, в адаптації Т. В. Снегірьової

Запитання:

1. Я відчуваю внутрішню незручність, коли з ким-небудь розмовляю.
2. Мені не хочеться, щоб оточуючі здогадувалися, який я, що у мене на душі, і я, постаючи перед ними, ховаю своє обличчя під маскою.
3. Я у всьому люблю змагання, боротьбу.
4. Я висуваю до себе великі вимоги.
5. Я часто сам лаю себе за те, що роблю.
6. Я часто відчуваю себе приниженим.
7. Я сумніваюся в тому, що можу сподобатися кому-небудь з дівчаток (хлопчиків).
8. Я завжди дотримуюсь свої обіцянки.
9. У мене теплі, добрі відносини з оточуючими.
10. Я стриманий, замкнутий, тримаюся від всіх трохи осторонь.
11. Я сам винуватий в своїх невдачах.
12. Я відповідальна людина. На мене можна покластися.
13. У мене почуття безнадійності. Все марно.
14. Я багато в чому дотримуюся поглядів, правил і переконань моїх однолітків.
15. Я приймаю велику частину тих правил і вимог, яким повинні слідувати люди.
16. У мене мало своїх власних переконань і правил.
17. Я люблю мріяти – іноді просто серед дня. Важко повертатися від мрії до дійсності.

18. У мене таке відчуття, ніби я злий на весь світ: на всіх нападаю, огризаюся, нікому не даю спуску. А то раптом «застрягну» на якій-небудь образі і в думках намагаюся помститися кривднику... Важко стримувати себе в таких речах.

19. Я умію управляти собою і своїми вчинками – примушувати себе, дозволяти собі, забороняти. Самоконтроль для мене – не проблема.

20. У мене часто псується настрій: раптом знаходить смуток, нудьга.

21. Мене не дуже хвилює те, що стосується інших. Я зосереджений на собі, зайнятий самим собою.

22. Люди, як правило, подобаються мені.

23. Я легко, вільно, невимушено виражаю те, що почуваю.

24. Якщо я виявляюся серед великої кількості людей, мені буває трішки самотньо.

25. Мені зараз дуже ніяково. Хочеться все кинути, абикуди сховатися.

26. Звичайно я легко нахожу спільну мову з оточуючими.

27. Мої найважчі битви – з самим собою.

28. Я схильний бути насторожі з тими, хто чомусь поводить себе зі мною більш потовариському, ніж я чекаю.

29. В душі я оптиміст і вірю в краще.

30. Я негідатливий, упертий. Таких, як я, називають важкими людьми.

31. Я критичний до людей і завжди суджу їх, якщо, з моєї точки зору, вони цього заслуговують.

32. Я відчуваю себе не ведучим, а керованим: мені ще не завжди вдається мислити і діяти самостійно.

33. Більшість тих, хто знає мене, добре до мене ставиться, я подобаюся їм.

34. Іноді у мене бувають такі думки, якими я ні з ким не хотів би ділитися.

35. У мене красива фігура. Я привабливий (приваблива).

36. Я відчуваю безпорадність. Мені потрібно, щоб хто-небудь був поряд.



37. Звичайно я можу прийняти рішення і твердо дотримуватися його.
38. Мої рішення – не мої власні. Навіть тоді, коли мені здається, що я вирішую самостійно, вони все ж таки прийняті під впливом інших людей.
39. Я часто переживаю почуття вини – навіть тоді, коли неначе ні в чому не винуватий.
40. Я відчуваю антипатію, неприязнь до того, що оточує мене.
41. Я задоволений.
42. Я вибитий з колії: не можу зібратися, узяти себе в руки, зосередитися, організувати себе.
43. Я відчуваю млявість, апатію: все, що раніше хвилювало мене, стало раптом байдужим.
44. Я врівноважений, спокійний, у мене рівний настрій.
45. Розсердившись, я нерідко виходжу з себе.
46. Я часто відчуваюся скривдженим.
47. Я імпульсивний: поривчастий, нетерплячий, дію за першим потягом.
48. Буває, що я розпускаю плітки.
49. Я не дуже довіряю своїм почуттям, вони іноді підводять мене.
50. Це досить важко – бути самим собою.
51. У мене на першому плані розум, а не почуття. Перш ніж що-небудь зробити, я обдумую свої вчинки.
52. Мені здається, я бачу те, що відбувається зі мною не зовсім так, як воно є насправді. Замість того, щоб розсудливо поглянути фактам в обличчя, тлумачу їх на свій лад... Словом, не відрізняюся реалістичністю.
53. Я терпимий в своєму ставленні до людей і приймаю кожного таким, який він є.
54. Я прагну не думати про свої проблеми.
55. Я вважаю себе цікавою людиною – помітним, привабливим як особа.
56. Я сором'язливий, легко ніяковію.
57. Мені обов'язково потрібні якісь нагадування, підштовхування зі сторони, щоб довести справу до кінця.

58. Я відчуваю внутрішню перевагу над іншими.
59. Я ніхто. Немає нічого, в чому б я виразив себе, проявив свою індивідуальність, своє «Я».
60. Я боюся того, що подумують про мене інші.
61. Я честолюбний. Я не байдужий до успіхів, похвали. В тому, що я вважаю істотним, мені важливо бути в числі кращих.
62. Я зневажаю себе зараз.
63. Я діяльний, енергійний, ініціативний.
64. Мені не вистачає духу зустрітися віч-на-віч з труднощами або ситуацією, яка загрожує ускладненнями, неприємними переживаннями.
65. Я просто не поважаю себе.
66. Я за вдачею ватажок і умію впливати на інших.
67. В цілому я добре ставлюся до себе.
68. Я настирний, наполегливий, упевнений в собі.
69. Я не люблю, коли у мене з кимось псуються відносини, особливо, якщо розбіжності загрожують стати остаточними.
70. Я довго не можу прийняти рішення, як діяти, а потім сумніваюся в його правильності
71. Я в якійсь розгубленості, у мене все переплуталося.
72. Я задоволений собою.
73. Я невдаха. Мені не щастить.
74. Я приємна, симпатична людина, що викликає прихильність до себе.
75. Я подобаюся дівчаткам (хлопчикам) як людина, як особа.
76. Я стійко ненавиджу дівчат. Зневажаю всяке спілкування з дівчатками.  
(Я не люблю хлопчиськ. Зневажаю всяке спілкування з ними).
77. Коли я повинен щось здійснити, мене охоплює страх перед провалом: а раптом я не справлюся, раптом у мене не вийде?
78. У мене легко, спокійно на душі. Немає нічого, що сильно турбувало б мене.
79. Я умію наполегливо працювати.

80. Я відчуваю, що міняюся, расту, дорослішаю. Мої відчуття і ставлення до оточуючого стають більш зрілими.

81. Трапляється, що я говорю про речі, в яких зовсім не розбираюся.

82. Я завжди говорю тільки правду.

83. Я стривожений, стурбований, напружений.

84. Щоб примусити мене що-небудь зробити, треба як слід наполягти і я погоджуся, поступлюся.

85. Я відчуваю невпевненість в собі.

86. Я часто вимушений захищати себе, будувати доводи, які мене виправдовують і роблять мої вчинки обґрунтованими.

87. Я поступливий, піддатливий, м'який у відносинах з іншими.

88. Я розумний.

89. Часом я люблю похвалитися.

90. Я безнадійний. Приймаю рішення і тут же їх порушую. Зневажаю своє безсилля, а з собою поробити нічого не можу. У мене немає волі і немає сил її виробляти.

91. Я прагну покладатися на власні сили, не розраховую ні на чию допомогу.

92. Я ніколи не спізнююся.

93. У мене відчуття скутості, внутрішньої несвободи.

94. Я відрізняюся від інших.

95. Я не дуже надійний, на мене не можна опертися.

96. Мені все ясно в собі. Я себе добре розумію.

97. Я товариська, відкрита людина, легко сходжуся з людьми.

98. Мої сили і здібності цілком відповідають тим задачам, які ставить переді мною життя. Я зі всім можу справитися.

99. Я нічого невартий. Мене навіть не сприймають всерйоз. До мене в кращому випадку поблажливі, просто терплять мене.

100. Мене турбує, що дівчатка (хлопчики) дуже займають мої думки.

101. Всі свої звички я вважаю добрими.

## Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки

(О.М. Орел)

## Опитувальник

1. Я віддаю перевагу одягу неяскравих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в яких-небудь бойових діях.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, зростає мамчиним синком і нічого не може добитися в житті.
6. Я б узявся за небезпечну для життя роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таку сильну тривогу, що просто не можу всидіти на місці.
8. Іноді буває, що я трохи хвалюся.
9. Якби мені довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком-винищувачем.
10. Я ціную в людях обережність і обачність.
11. Тільки слабкі та боязкі люди виконують всі правила і закони.
12. Я віддав би перевагу роботі, пов'язаній зі змінами і подорожами.
13. Я завжди говорю тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збудливі і впливаючі на психіку речовини – це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то прагну не вдаватися до лайки.
16. Я думаю, що мені б сподобалося полювати на левів.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен помститися.
18. Людина повинна мати право випивати стільки, скільки вона хоче.
19. Якщо мій приятель спізнюється до призначеного часу, то я звичайно зберігаю спокій.

20. Мені звичайно ускладнює роботу вимога зробити її до певного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо випробовуєш сильний сексуальний (статевий) потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися боксом.
26. Якби я міг вільно вибирати професію, то став би дегустатором вин.
27. Я часто переживаю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди купую квитки в громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилаятися.
34. Мають рацію люди, які в житті слідуєть прислів'ю: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапляв у бійку після вживання спиртних напоїв.
36. Мені рідко вдається примусити себе продовжувати роботу після низки образливих невдач.
37. Якби у наш час проводилися б бої гладіаторів, то я б обов'язково в них узяв участь.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.

41. Якби я народився у давнину, то став би благородним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна вирішити і бійкою.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі виявляли хвилювання з приводу того, що я трохи випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виокремлювати людину серед інших у натовпі.
45. Якщо в кінофільмі немає жодної пристойної бійки – це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть нових незвичайних відчуттів і переживань – це нормально.
47. Іноді я нудькую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково штовхнув в натовпі, то я обов'язково зажадаю від нього вибачення.
49. Якщо людина дратує мене, то я готовий виказати їй все, що я про неї думаю.
50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилитися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальника хижих звірів.
52. Якщо вже ти сів за кермо мотоцикла, то варто їхати тільки дуже швидко.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець утік від переслідування.
54. Іноді я просто не можу втриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.
55. Я прагну уникати в розмові виразів, які можуть збентежити оточуючих.
56. Я часто засмучуюся через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і

веселяться.

61. Мене дратує, коли дівчата палять.

62. Мені подобається стан, який наступає, коли в міру і в добрій компанії вип'єш.

63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розумів, що зараз не час і не місце.

64. Сигарета у важку хвилину мене заспокоює.

65. Мені легко примусити інших людей боятися мене, тому іноді ради забави я це роблю.

66. Я зміг би своєю рукою страчувати злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.

67. Задоволення – це головне, до чого варто прагнути в житті.

68. Я хотів би взяти участь в автомобільних гонках.

69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.

70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готовий першим почати бійку.

71. Я можу пригадати випадки, коли я був таким злим, що хапав першу річ, що попалася під руку, і ламав її.

72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.

73. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.

74. Шкідливу дію на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшують.

75. Я рідко даю здачу, навіть якщо хтось ударить мене.

76. Я не одержую задоволення від відчуття ризику.

77. Коли людина у розпалі суперечки вдається до «сильних виразів» – це нормально.

78. Я часто не можу стримати свої почуття.

79. Бувало, що я спізнивався на уроки.

80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.

81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.

82. Часто я не можу стриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.

83. Іноді траплялося, що я не виконував домашнє завдання.
84. Я часто скоюю вчинки під впливом хвилинного настрою.
85. Мені здається, що я не здатний ударити людини.
86. Люди справедливо обурюються, коли визнають, що злочинець залишився безкарним.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх одурювали.
89. Іноді я такий роздратований, що стукаю по столу кулаком.
90. Тільки несподівані обставини і відчуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я б спробував яку-небудь одурманюючу речовину, якби твердо знав, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Всякий бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
94. Коли я злюся, то мені хочеться кого-небудь ударити.
95. Я вважаю, що люди повинні повністю відмовитися від вживання спиртних напоїв.
96. Я міг би, побившись об заклад, влізти на високу фабричну трубу.
97. Часом я не можу справитися з бажанням заподіяти біль іншим людям.
98. Я міг би після невеликих попередніх пояснень управляти вертольотом.